

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Філологічний факультет

Кафедра філософії та культурології

Динаміка культури як предмет культурологічного дослідження (основні моделі)

Кваліфікаційна робота
за освітнім ступенем «магістр»
Спеціальність 034 «Культурологія»

Студентки 2-го курсу, 24 групи
спеціальності 034 Культурологія
Кручиніної Поліни Олегівни

Керівник: д. філос. наук.,
проф. Столяр Марина Борисівна
(прізвище та ініціали)

Рецензент: доктор філос. наук,
проф. Чорний Олександр Олексійович

(прізвище та ініціали)

Чернігів – 2025

ЗМІСТ

Зміст.....	2
Вступ	3
Розділ 1. Поняття й типи динаміки культури.	
1.1. Поняття культури та елементи її структури в контексті дослідження культурної динаміки.....	6
1.2. Поняття динаміки культури.....	17
1.3. Типи динаміки культури.....	25
1.4. Висновки до I розділу.....	34
Розділ II. Провідні моделі динаміки культури.....	39
2.1. Моделі занепаду/регресу культури.....	40
2.2. Прогресистсько-еволюційні концепції динаміки культури.....	43
2.3. Циклічні моделі динаміки культури.....	48
2.3.1. Платонівська модель циклічної динаміки політичної культури.....	48
2.2.2. Модель маятникового руху.....	51
2.2.3. Гегелівська модель «незамкненого циклу».....	56
2.2.4. Циклічні моделі Дж. Віко, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна та ін.....	58
Висновки до II розділу.....	63
Висновки.....	66
Література	73
Методичний додаток.....	80
Анотації.....	84

ВСТУП

Актуальність теми. Серед різних завдань культурології найбільш актуальними й важливими, з нашої точки зору, є завдання використання її прогностичних можливостей. Саме цей ресурс культурології дозволяє передбачати тенденції динаміки як окремих сфер культури, так і цивілізації в цілому. Тобто вчасно помічати певні виклики, виявляти можливості розвитку або ознаки занепаду, знаходити шляхи подолання кризи та вирішення проблем у контексті системного розуміння динаміки конкретної культури у її взаємодії з іншими культурами й цивілізаціями – саме у цьому полягають прогностичні функції культурології. Цілком зрозуміло, що реалізація прогностичної функції культурології є неможливою поза вивчення процесів динаміки культури.

Складність відповідних процесів є причиною того, що філософи і культурологи змушені абстрагуватися від одних явищ на користь більш детального дослідження інших. Це є нормальною науковою практикою. В результаті створюються конкретні моделі динаміки культури, що є як засобом прогнозу, так і формою пояснення світу культури, що стає частиною людського світогляду.

Кожна з моделей акцентує увагу на певних чинниках, процесах, закономірностях. На сьогодні, як нам здається, актуальним є об'єднання методологічних можливостей різних способів моделювання культурних процесів заради більш точних прогнозів і пошуку ефективних вирішень культурних і цивілізаційних проблем. І це є нагальним завданням протистояння руйнівним процесам виснаження природи, зменшення можливостей культурної творчості людей, критичного збільшення обсягів бюрократичної складової цивілізації, різким погіршенням психологічного стану людей, їхнього фізичного здоров'я тощо.

Пошуки балансу різних моделей динамічних процесів – це одна з цілей вивчення динаміки культури, що також визначає актуальність обраної теми.

Ступень розробки теми. Термін «динаміка культури» увів П. Сорокін на початку ХХ ст. З часом цей термін став широко вживаним в різноаспектних дослідженнях культурних процесів як західних дослідників (Р. Білз, Ф. Боас, Р. Карнейро, А. Кребер, Б. Маліновський, Л. Уайт та ін.), так і українських культурологів (М. Попович, С. Кримський, І. Зязюн, С. Гатальська, П. Герчанівська, Ю. Трач, М. Закович, Б. Парахонський, В. Семашко, А. Овчинникова та ін.). На сьогодні накопичено достатній матеріал для систематизації матеріалу, що пропонує узагальнення поняття динаміки через певні її моделі (регресу, коловороту, прогресу, «заперечення заперечення», еволюції, маятникового руху, «ризомі» тощо).

Об'єктом дослідження є процеси динаміки культури/ цивілізації.

Предметом дослідження є моделі динаміки культури як методологічні практики розуміння процесів, що відбуваються в культурі.

Метою є виявлення методологічного значення окремих моделей динаміки культури, їхніх переваг і обмежень, а також поглиблення поняття «динаміки культури» на перетині відповідних методологічних парадигм.

Завданнями дослідження є:

- 1) теоретичний аналіз динаміки культури, що передбачає
- 2) дослідження поняття культури;
- 3) виявлення елементів її структури, а також
- 4) аналіз поняття динаміки культури та
- 5) систематизацію різних типів динаміки;
- 6) виокремлення та аналіз провідних моделей динаміки культури в історії філософії культури як таких, що взаємодоповнюють одна іншу

У процесі дослідження використовуються такі **методи**:

1. Аналіз – для виявлення методологічного, світоглядного значення кожної з моделей культури, а також для розуміння обмеженості кожної з окремо взятих моделей;
2. Синтез – для розуміння місця кожної з моделей динаміки в системі культурологічного знання.

3. Діахронічний підхід – для вивчення закономірностей динаміки в історичному аспекті.

4. Синхронічний аналіз – для виявлення динаміки як результату взаємних впливів тих чи інших форм діяльності та спілкування, що існують/існували в культурі в один і той же час.

5. Метод моделювання – для створення моделей динаміки культурних процесів.

Новизна роботи полягає у спробі синтезу основних моделей динаміки культури, розгляді їх як таких, що взаємно доповнюють одна іншу, створюючи своєрідний *полілог культурологічних концепцій* в межах сучасної української культурології як складової сучасної Європейської філософії культури.

Практичне значення робота має через можливість використання відповідних матеріалів у курсах «Філософія та культурологія», «Культурологія», «Історія української культури», а також під час читання курсу вільного вибору студентів «Динаміка культури: основні моделі».

Також практичне значення магістерської роботи впливає з прогностичної функції, яке виконує проведене дослідження. Тобто методологічно обґрунтоване застосування тої чи іншої моделі культури в конкретній культурній ситуації дозволяє передбачувати динамку культурних процесів як в культурі в цілому, так і в окремих сферах культури (науці, освіті, мистецтві тощо).

Дослідження пройшло **апробацію** в межах двох Всеукраїнських науково-практичних конференції молодих учених. На основі окремих частин магістерського дослідження було **підготовлено виступи та надруковано тези**:

1. Кручиніна П. Модель сталого розвитку в контексті теорій динаміки культури // Філософія, філологія, культура, освіта: слово молоді. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених і студентів* (25 березня 2025 р.). Чернігів : НУЧК імені Т.Г. Шевченка, 2025. с.3-4.

2. Кручиніна П.О. Основні моделі динаміки культури: культурологічний аспект. Актуальні проблеми сучасності. Молодіжна наука КНУКіМ – 2024: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти і молодих учених, м. Київ, 08–09 листопада 2024 р. Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2024. С. 52.

Текст роботи було апробовано під час проходження асистентської педагогічної практики з предмету «Філософія та культурологія» в межах одного з питань першої теми «Предмет філософії та культурології».

Розділ 1. Теоретичний аналіз динаміки культури

1.1 Поняття культури та елементи її структури в контексті дослідження культурної динаміки

Як ми вже писали вище (див. «Вступ»), предметом нашого дослідження є феномен динаміки культури, представлений певними моделями, що включають в себе як теоретичні підвалини, практичний досвід, так і певні світоглядні образи, запозичені з побуту і техніки (коло, колесо, сходи, спіраль тощо).

Філософи та культурологи пропонують різні теорії розуміння динаміки культури і, відповідно, різні моделі цієї динаміки. Проте треба зауважити, що не всі теоретики бачать динаміку культури виразом її глибинної сутності/сутностей. Зокрема представники структуралізму (Р. Барт, Л. Гольдман, К. Леві-Стросс, В. Тернер, М. Фуко та ін.) вважають, що динаміка культур, так само як і відмінності різних цивілізацій, є результатом сприйняття поверхневих її форм, а не розуміння інваріантної сутності, що закладена у глибинних, статичних структурах культури. Відповідні теорії культури ми практично не будемо розглядати. Виключенням є ті циклічні теорії, в яких цикл розглядається як замкнений. Тобто в них відслідковується певна динаміка культури, але цілісна картина зміни форм дає образ статичності, інваріантності, як це ми бачимо в теорії держави Платона.

Отже, ми звертаємося до теорій культури, представники яких вважають динамічні процеси суттєвим виявом буття культури. На перший погляд, всі вони суперечать одна одній. Проте уважне вивчення різних моделей динаміки дає підстави вважати, що кожна з них виражає ті чи інші реальні процеси, що відбуваються в межах культури.

Складність, багат шаровість культури, зміна ритмів її існування, фаз, етапів кожної з культур, наявність у всіх процесах певних інваріантних складових – ці та інші фактори не дозволяють нам обмежитися однією парадигмою чи схемою. Ми вважаємо, що динаміка культури має виражатися в конкретних площинах та культурних контекстах за допомогою різних моделей, які взаємно доповнюються.

У другому розділі кваліфікаційної роботи ми систематизуємо матеріал щодо існуючих теорій та моделей динаміки культури, кожна з яких має свої переваги та недоліки. Ці переваги та недоліки ми будемо намагатися експлікувати та проаналізувати. А в першому розділі маємо виокремити та розкрити семантику провідних понять нашого дослідження, а також методологію вивчення феномену динаміки культури.

Для того, щоб вивчати динаміку треба, перш за все, зрозуміти, якого предмету динаміку ми вивчаємо. Відтак логічним буде розпочати наше дослідження з питання про те, що таке культура, якою є її структурні елементи (сфери, рівні, форми), бо процеси в межах окремих структурних частин культури, а також взаємні впливи різних сфер є також причинами, виявами та результатами динаміки культури.

Існує величезна кількість визначень культури. Якщо в середині XX ст. їх налічувалося 164, то сьогодні кількість відмінних дефініцій сягнула більше 500 [3].

Вперше поняття культури ми знаходимо у творах римського політичного діяча, філософа, юриста і видатного оратора Марка Тулія Цицерона (106 – 43 рр. до н.е.). Він вважав поняття культури доцільним тоді, коли йдеться про обробку людиною природного матеріалу, чи це є земля, чи

інші природні матеріали (каміння, дерево, продукти харчування), чи це мала дитина, яка зазнає «обробки» своєї природи в процесі виховання та навчання [m].

Пізніше слово «культура» вживається в контексті духовної культури (релігії, освіти, виховання). В добу Ренесансу під культурою розуміється гуманність, інтелектуальна досконалість людини в контексті відродження античних цінностей та ідеалів. Починаючи з XVII ст. ми бачимо спроби надати поняттю «культура» наукового змісту [Багатозначність поняття культури].

Представники раціоналізму акцентують увагу на інтелектуальних здобутках людства як певному рівні її культури. Прибічники сенсуалізму, сентименталізму говорили про культуру почуттів, протиставляючи її бездушному, абстрактному розуму. Представники Просвітництва намагаються поєднати раціональні та чуттєві аспекти людської культури в понятті практики. Романтизм відновлює справедливість по відношенню до середньовічної культури як важливого періоду її розвитку та сприяє підйому національних культур. У той же час в XIX ст. інтенсивно розвивається така галузь культури як техніка.

У XX ст., після того, як людство пережило низку революцій, заколотів, громадянські та дві світові війни, деякі мислителі визнали недоречним в поняття культури включати засоби знищення людства (концтабори, тортури, зброя). Вони критерієм приналежності до культури називають міру людяності, творчості, свободи та інших гуманістичних цінностей [y].

Проте, якщо ми з поняття «культура» виведемо, наприклад, зброю, то як тоді ми зможемо пояснити динаміку середньовічної культури, феномен лицарства, релігійні війни Нового часу? Як зможемо пояснити складні геополітичні колізії XXI ст.? Або: чи вважати винайдення швацької машинки явищем культури чи ні? Адже, з одного боку цей винахід дав роботу величезній кількості жінок, які могли заробляти гроші, залишаючись вдома, з дітьми. У той же самий час саме цей винахід дозволив одягнути значно більші армії, тобто сприяв розвитку мілітаризму в культурі.

Узвичаєна точка зору на культуру пересічних людей найчастіше зводить її до культури поведінки (етикету).

Подекуди під культурою розуміється лише мистецтво. Зокрема деякі літературознавці, розкриваючи зміст культурологічного підходу в процесі вивчення творів літератури, обмежують їхній культурний контекст впливами різних видів мистецтва [н], ігноруючи вплив побуту, міфології, релігії, політики, ідеології, моралі, права, науки, техніки тощо. Тобто вони фактично визнають те, що культурою є виключно мистецтво.

Серед помилкових виразів, що є наслідком нерозуміння сутності культури можна назвати також дуже поширений вислів «культура і мистецтво». У цьому вислові, навпаки, мистецтво виводиться за межі культури, тоді як мистецтво, безумовно, є частиною культури.

В деяких визначеннях до змісту культури не відносять право, державний лад, економіку, техніку тощо, вважаючи, що ці поняття краще віднести не до культури, а до цивілізації [3]. Проте в нашому дослідженні ми будемо використовувати поняття цивілізації для виразу певної стадії динаміки культури, а не для розуміння її певного статичного стану. Також ми вважаємо, що вивчати процеси, що відбуваються в межах культури, неможливо, якщо такі важливі фактори культурної динаміки, як вищезазначені елементи, вивести за межі поняття «культура».

Поняття культури передбачає протиставлення природних явищ (дощ, вітер, магнітне поле Землі тощо) та предметів (ліс, море, гори тощо) й суто культурних, до яких перші не включаються. Проте процеси взаємодії культури і природи є також культурними процесами. Зокрема зміна клімату під впливом розвитку промисловості призводить до кардинальних змін життя усього людства: виникають проблеми з водою, виробництвом сільськогосподарських культур, погіршується здоров'я людей тощо. Всі ці виклики мають знайти своє розв'язання у створенні нового типу культури, де буде відтворюватися динамічний баланс природи і людської цивілізації.

В історії культури оптимальний тип взаємодії людини і природи можливий в умовах сільськогосподарського виробництва, в межах якого здійснюється, з одного боку, коловорот усіх речовин і не вникає феномен смітника. З іншого боку, в межах сільськогосподарського виробництва існує розумне самообмеження споживання природних ресурсів, зокрема харчових продуктів. У результаті, природа (риба, тварини, птахи) встигає відновлюватися, а людський організм має можливість очищення від шлаків в періоду між сезонами.

Досить поширеними у 80-х рр. XX ст. були спроби визначити культуру крізь призму *діяльнісного підходу*. Цей підхід було започатковано в українській філософії на противагу примітивному матеріалізму першої половини XX ст. Найбільш яскравими теоретиками діяльнісного підходу були представники української філософської школи 70-80-х рр. XX ст. (Шинакарук В.І., Іванов В.П., Яценко А.І., Горак А.І., Ящук Т.І. та ін.).

Проте з часом цей підхід було визначено як обмежений. Відбувся комунікативний поворот в українській філософії, що в центр культури, зокрема культури пізнання, поставив спілкування, комунікативну динаміку.

На сьогодні роботи в межах діяльнісної парадигми дещо застаріли, подекуди вони демонструють свою поверхневність щодо розуміння такого складного явища, яким є культура. Наприклад, О.С. Белякова визначає культуру як діяльність: проте вона вважає, що не всяку діяльність можна назвати культурною, а лише ту, в результаті якої відбуваються позитивні перетворення в різних сферах суспільства (соціальній, духовній, економічній). [5]. Наразі звертає увагу словосполучення «позитивні перетворення», яке, з нашої точки зору є досить розпливчастим, якщо не називаються критерії відповідної позитивності і не розуміти культурної відносності «позитивного» і «негативного».

Значно більше нам імponує таке розуміння культури, коли під культурою мається на увазі сукупність як усіх духовних і матеріальних

цінностей, так і форм діяльності, в результаті яких відповідні цінності створюються.

Проте людина є виробником культурних цінностей лише як соціальна істота, тому до поняття культури ми також відносимо соціальні, виробничі відносини, форми комунікації, зокрема форми акумуляції та передачі культурного досвіду.

Отже, всі концепції культури можна розподілити на такі, що 1) ототожнюють культуру з певною формою діяльності (наприклад, мистецтво); 2) з цінностями, символікою, духовною культурою тощо. І є теорії, що у понятті «культура» виокремлюють 3) лише людино центричні форми діяльності, розуміючи культуру як вияв гуманістичних цінностей.

Що ж до відчуженої діяльності, засобів вбивства людей (зброя та різні форми насильства, отрути, алкоголь, наркотики та ін.) та знищення людства (атомна, хімічна, біологічна зброя), то представники ціннісної теорії вважають усі ці явища цивілізаційними, проте не культурними.

Якщо стати на цю точку зору, то більш доречно було б вважати ці явища амбівалентними: і культурними, і некультурними, тобто цивілізаційними. Наприклад, наркотик може вбити людину, яка постійно його вживає, а може врятувати людину від больового шоку і сприяти одужанню. Зброя і вбиває, і захищає. Атомна енергія і гріє, дає світло, і може стати джерелом радіоактивного забруднення. Бюрократія, яка створює відчужені стосунки між виконавцями та державними органами, дає у той же час можливість контролювати діяльність, її ефективність, фінансові витрати тощо.

Ціннісний підхід до визначення культури є дуже привабливим, проте, якщо ми вивчаємо динаміку культури, ми не можемо вилучити з цих процесів жодний елемент чи форму діяльності, бо тоді ми втратимо частину впливів і взаємодій, що є частиною динаміки. Наприклад, винайдення пороху вплинуло не тільки на способи ведення війни, знищення людей, але й призвело до кардинальної зміни структури суспільства (знищення лицарства як класу). Атомне бомбардування Японії в XX ст. призвело до кардинальних змін

соціальної поведінки японців, які в усіх формах публічності уникають конфліктності, загострення протиріч тощо. Якщо ми не будемо розглядати відповідні явища як частину культури, то наслідки таких відкриттів або дій «зависнуть у повітрі».

Тому в нашому дослідженні ми будемо використовувати синтетичне визначення, що в поняття культури включає усі форми діяльності, їхні засоби та продукти. Також ми додаємо до поняття культури не тільки фактор самої діяльності, але й форми спілкування, що опосередковують різні види діяльності, створюють можливість їхньої реалізації. Не можна також абстрагуватися від менталітету конкретної доби, культури почуттів, цінностей тощо.

Відтак культура є динамічною системою, що складається з взаємодії 1) усіх форм людської діяльності, їхніх умов і результатів; 2) форм спілкування людей, соціальних, виробничих, політичних та інших відносин; 3) особливостей мислення, 4) специфічної чуттєвої культури, 5) системи панівних цінностей та 6) цінностей окремих людей.

Звісно, якщо ми маємо на меті вивчення феномену динаміки культури та форми його моделювання, то ми не зацікавлені в тому, щоб абстрагуватися від тих чи інших аспектів людського світогляду, мислення, діяльності, почуттів тощо як різних вимірів культури. Адже мислення впливає на діяльність, а діяльність формує мислення так само, як культура залежить від форми чуттєвості конкретного часу з акцентом на пристрастях чи раціонально контрольованих почуттях.

Час від часу певна форма діяльності може втягувати у простір свого впливу інші форми й змінювати їх. Наприклад, релігійні дискусії у Візантії впливали не тільки на церковне життя, але й на політику, освіту, навіть на побут. Хрестові походи призвели до кардинальних змін у культурі Західної Європи (відновлення забутих з часів падіння Риму ремесел, поява елементів гігієни, також вони призвели до жахливих епідемій, сприяли знищенню Візантії тощо). Від географічних відкриттів доби Відродження беруть свій

початок процеси формування єдиної (глобальної) цивілізації, імперська політика європейських держав, розвиток всесвітньої торгівлі, поява нових продуктів харчування, поширення авантюризму, проникнення в Європу нових, смертельно небезпечних хвороб тощо. Реформація та контрреформація по-новому осмислюють християнську віру в її духовних, моральних, естетичних, політичних вимірах. Великі мистецькі стилі Нового часу зазнають впливу церковної політики, наукового раціоналізму, просвітницького або романтичного світогляду. Вони ж, у свою чергу, впливають на світогляд, стиль життя і мислення, побут тощо.

Назвати таку сферу людської діяльності, яка б не брала участь у процесах культурних змін, практично неможливо. Саме тому ми приймаємо найбільш узагальнююче визначення *культури як системи форм людської діяльності та спілкування, що має соціальну сутність, раціонально-чуттєво-духовну природу та знаходить своє втілення в ідеях, знаннях, предметах, культурних процесах і цінностях.*

Важливим аспектом визначення культури є виявлення її структури.

Найбільш значними *структурними елементами культури* є її *матеріальна та духовна сфери.*

До матеріальної сфери ми відносимо тип природокористування, виробництво, торгівлю, транспорт, предмети побуту, техніку.

До духовної сфери відносяться знання, ідеї, правові норми, естетичні, етичні, релігійні цінності, звичаї, ідеологічні уявлення тощо.

Одним з важливих питань в контексті вивчення динаміки культури є питання про провідну сферу, яка впливає на всі інші: розвиток матеріального виробництва сприяє розвитку духовної культури чи навпаки: зміни менталітету, світогляду призводить до змін в матеріальному світі людини?

Відповідно до відповіді на це питання ми можемо поділити культурологів на матеріалістів та ідеалістів, якщо вони наполягали на первинності або більшій важливості конкретної сфери. Зокрема, представники марксистської культурології завжди підкреслювали залежність духовної

сфери від рівня розвитку виробництва, форми власності. Ідеалістично налаштовані культурологи навпаки – в процесах економічного занепаду бачили духовні причини: моральний занепад, розбещеність.

На мою думку, протиставлення матеріалістичної та ідеалістичної точок зору в цьому питанні подекуди позбавлене сенсу, оскільки ми маємо справу із *взаємодією матеріальної і духовної культури*. І якщо ми виокремлюємо один з факторів взаємодії та наполягаємо на його первинності, то ми спрощуємо культурну реальність. Тобто культурний ідеалізм чи матеріалізм виступають абстракцією від реальних процесів динаміки. Аналізуючи один вплив ми можемо стати на позицію матеріалізму, вивчаючи інший – на протилежну позицію. Я вважаю, що слід виходити не з ідеологічних, апіорних (до досвідних) суджень, а вивчати конкретні факти в межах реального історико-культурного хронотопу.

В залежності від масштабу культури, вона може бути *світовою*, що включає в себе найкращі взірці культур різних народів, *цивілізаційною* (східна, західна), *регіональною* (африканська, арабська, північно-американська, північно-європейська тощо) і *національною* (українська, грецька, французька тощо). Взаємодія національних культур і світової цивілізації – це також феномен динаміки культури. Кожне з надбань світової культури спочатку було створено в межах культури певного народу, а потім стало надбанням усього людства. Звичайно, буває, що певні твори національної культури є відомими лише в межах *культурної регіоніки*, проте як унікальні загальнолюдські цінності з яскраво враженою національною специфікою, вони мають світове значення і відповідний комунікативний потенціал.

Відповідно до соціального суб'єкта – творця культури – вирізняють *міську і сільську культуру*. Взаємодія міста і села, протиріччя міста і села, «вкиди» сільської культури в міську тощо є дуже важливими чинником динаміки культури в цілому.

Культуру окремих соціальних груп називають *субкультурою*. В цьому понятті зафіксовано не тільки і не стільки певні види діяльності, скільки стиль

життя і спілкування, мода, цінності, зокрема естетичні. В якості прикладу можна назвати такі види молодіжної субкультури як готи, емо, скінхеди, панки, квадербери, граффітери та інші.

Факт існування *молодіжних субкультур* є виявом протиріччя культурних цінностей, непорозумінь, що завжди існують між поколіннями. Максималізм молоді, її несприйняття брехні та соціального відчуження, що вони можуть спостерігати в суспільстві, може виражатися в протесті проти «культури дорослих», культурних цінностей минулих століть. Інколи представники певної субкультури свідомо намагаються шокувати дорослих своїми рваними штанами, яскравими пасмами волосся, підкреслено епатажною поведінкою, відкритим протестом проти традиційних моральних цінностей.

Проте вплив субкультур на культуру в цілому не є значним, тому що наразі діє швидкоплинна мода: види дуже швидко застарівають, виходять з моди і залишаються лише спогадами зрілих людей про форми дозвілля у часи своєї молодості.

Також до структури культури ми включаємо такі її *рівні* як:

1) побут (їжа та способи її приготування; одяг, житло, форми шлюбу, практики виховання дітей, транспорт тощо);

2) економіка/ форми виробництва (форми власності, форми виробництва – натуральне господарство, ремісництво, цехи, промисловість, техніка, автоматичне виробництво тощо);

3) моральні норми й цінності, а також моральнісну індивідуалізовану поведінку, якщо така є;

4) науку (теоретичну, практичну, гуманітарну, природничу);

5) освіту з її рівнями (початкова, вища; початкова, середня, вища);

6) релігію та релігійні культи;

7) мистецтво (види мистецтва, народне, професійне, масове, елітарне мистецтво);

8) ідеологію (подекуди ідеологія може посідати місце релігії);

9) право (усне, письмове, комбіноване, системне тощо);

10) філософію (окремі філософи й їхні вчення; філософські школи, гуртки, товариства, схоластична/гуманістична філософія; інституційна, академічна/ поза академічна тощо).

В межах кожного рівня культури розглядаються 1) *результати відповідної діяльності* (артефакти культури), 2) *сама діяльність* людей и (матеріальна чи духовна), а також 3) *форми соціальності, спілкування*.

Ці форми або 1) лише опосередковують людську діяльність, або, навпаки, 2) набувають більшої цінності, ніж діяльність, що з ними пов'язана. Наприклад, сімейні стосунки є важливішими за побутові практики, що з ними пов'язані. Наразі не комунікація опосередковує побутові практики, а навпаки. Розкішний побут може бути середовищем самотності усіх членів родини, їхнього егоїзму, байдужості до інших та навіть ненависті. І навпаки: навіть скромний побут не може завадити людям любити один одного і виховувати в любові своїх дітей. Так само відносини дружби є важливішими за ті форми діяльності, що з нею пов'язані: навчання, спорт, професійна діяльність, відпочинок тощо. Існують форми діяльності, що сприяють розвитку «позитивної комунікації», а є такі, що, навпаки, налаштовують на конкуренцію, заздрість, підступність, замовчування позитивних результатів колег, приниження тощо.

Коли мова йде про мистецтво, ми виділяємо *види мистецтва і жанри в межах конкретного виду*.

Також досліджуючи динаміку культури, в межах якої мистецтво посідало важливе місце в житті людини і суспільства, важливо виділити провідні види мистецтва. Наприклад, скульптура була провідним мистецтвом в античності, архітектура в середньовіччя, музика досягає піку свого розвитку в добу романтизму, мистецтво кінематографу – в другу половину XX ст. Відповідно йдеться про сферу, чий вплив на динаміку культури був найвагомішим.

При цьому ми вивчаємо взаємні впливи світогляду та естетичного ідеалу. Наприклад, антропоцентризм як світогляд присутній в давньогрецькій архітектурі, ордери якої формувалися за взірцем чоловічих чи жіночих тілесних пропорцій. Релігійний культ Діоніса та діалогізм класичної філософії спрями появи та розвитку театру. В той же час давньогрецький театр теж взяв на себе певну долю філософічності менталітету, вираженого у міфологічно-художній формі.

Якщо говорити, наприклад, про сміхову культуру, то вона розвивається в межах різних видів мистецтва (усна народна творчість, література, театр, кінематограф), а також може бути частиною політичної культури, побутових практик, професійної діяльності цехів, творчих спілок чи художніх/наукових колективів та інституцій.

Якщо ж йдеться про науку, то посилення її впливу на різні сфери культури та, особливо, на світогляд розпочинається в Новий час. Наприклад, досягнення конкретної галузі фізики – механіки в XVII ст. – змінили релігійний світогляд, в межах якого виникає ідея Божественного першопоштовху. Також ці досягнення сформували механістичний світогляд та відповідні онтологію (світ як велетенський годинник) та антропологію (людина як машина). Розвиток біології призвів до біологічних світоглядних редукцій (спрощень) людської сутності. Проте саме в межах цієї редукції народилася ідея спорідненості живих істот й їхньої спільної еволюції.

Виділяються *галузі науки – природничі та гуманітарні*, а також враховується внесок в культуру конкретних наук, що впливають на світогляд в цілому.

В одну культурну добу перевага надіється гуманітарним наукам. В іншу центральне місце отримують природничі науки, які розвиваються як в галузі теорії, так і практики, технологій. Бувають періоди, коли теоретична наука занепадає, натомість інвестиції робляться переважно у сферу технологій. Проте криза в галузі технологічних інновацій рано чи пізно має викликати потребу у розвитку теорії, фундаментальних досліджень.

Усі ці протиріччя між гуманітарною та природничою сферами науки, між теорією і практикою знаходять різні культурні / цивілізаційні втілення. Проте динаміка культури підтверджує важливість кожної з галузей, нехтування якою рано чи пізно призводить до гальмування динаміки пріоритетної сфери.

Відтак, сам предмет нашого дослідження (динаміка культури) унеможлиблює виключення з обсягу поняття культури певних видів діяльності чи спілкування, цінностей чи матеріальних артефактів. Адже в кожную добу є свої специфічні чинники розвитку чи занепаду культури, відтворення культурних цінностей, їхньої еволюції, асиміляції культурних впливів інших культур чи культурного ізоляціонізму (який теж вимагає певних змін у середині культури)...

Таким чином, ми підкреслюємо важливість у контексті дослідження динаміки культури максимально широкого розуміння культури як всього, що не є природою. Таке повернення до однієї з найстаріших точок зору на культуру підтверджує, що в методологічному плані кожне розуміння має свої позитивні сторони, які не вичерпуються в межах певної парадигми, а можуть із часом стати в нагоді, виходячи з нових цілей дослідження.

1.2. Поняття динаміки культури

Центральною категорією нашої роботи є поняття *динаміки культури*.

Термін «динаміка культури» увійшов у науковий обіг у 30-х рр. XX ст. з виходом у світ праці П. Сорокіна «Соціальна і культурна динаміка». П. Сорокін у поняття динаміки культури включав будь-який різновид руху, кількісних та якісних змін, перетворень, модифікацій, перебудову або еволюцію, зміни суб'єктів у часі і просторі тощо [37].

Що ж до широкого використання цього поняття в науковому дискурсі, то воно здійснилося вже у другій половині XX ст. [Див.: 24; 37].

Різні аспекти динаміки культури вивчали такі західні дослідники, як Р. Білз, Ф. Боас, Р. Карнейро, А. Кребер, Б. Маліновський, Л. Уайт та ін. [14].

Серед українських дослідників феномену динаміки культури можна назвати таких філософів, як М. Попович, С. Кримський, І. Зязюн, С. Гатальська, П. Герчанівська, Ю. Трач, М. Закович, В. Семашко, А. Овчиннікова та інші.

Динаміці окремих сфер культури конкретного періоду/періодів присвячено роботи таких викладачів кафедри філософії та культурології, в межах якої виконано цю магістерську роботу, як М. Столяр (динаміка сміхової культури в межах радянського тоталітарного суспільства); В. Царенок (зміст та динаміка естетичних поглядів в межах Візантійської культури); М. Каранда (закономірності динаміки театру XX-XXI ст.); М. Богун (динаміка української політичної свідомості на початку XXI ст.).

Поняття динаміки культури охоплює усі зміни, рухи, процеси, трансформації, світоглядні повороти, пульсації й ритми в межах людської діяльності, її результатів, спілкування та різноманітних соціальних відносин.

Динаміка і розвиток. Ми свідомо обрали поняття динаміки як центральне на противагу погляду, який можна назвати *абстрактно оптимістичною культурологією*. Остання практично всі випадки динаміки позначає поняттям розвитку, тобто ставить знак рівності між динамікою й розвитком. Оптимістичною є ця оптика тому, що всі види динаміки розглядаються як такі, що ведуть до ускладнення, урізноманітнення культури, підйому її на більш високий рівень. Відповідний оптимізм ми вважаємо абстрактним, не підтвердженим реальними культурними практиками. Він абстрагується від процесів кризи, застою, занепаду і навіть загибелі певних культур і цивілізацій, хоча явно не заперечує такі явища.

Важко сказати, коли зародився відповідний абстрактний культурологічний оптимізм. Проте можна навести приклади такого погляду. Зокрема, в добу Просвітництва, він закріпився в межах філософії Гегеля і перейшов як спадок до філософії марксизму. В світлі ж сьогоденного етапу розвитку культурології він, на нашу думку, застарів. І це пояснюється сучасними соціально-політичними, геополітичними процесами, моральними зсувами, кризами демократії та лібералізму, дегуманізацією, симуляційними

явищами і процесами в освіті та науці (коли місце реальних освітніх та наукових практик посідають їхні симулякри) і, особливо, екологічною кризою, що яскраво демонструє межі промислово-економічного і технічного розвитку людства.

Відтак, *динаміка може бути позитивною* (виникнення нових технологій, теорій, стилів, жанрів мистецтва тощо) *і негативною* (спрощення, занепад, деградація, [37], зменшення варіативності культурних форм.

Культурні повороти. Якщо говорити про різноманітні *культурні повороти* (антропологічний, психологічний, онтологічний тощо), то вони демонструють нам появу нового, іншого бачення людини та культурної реальності. Проте «інше» не значить більш високе і розвинуте. Тобто в цьому випадку поняття розвитку спрощує ситуацію. Тому ми воліємо використовувати поняття динаміки. Тобто, і розвиток, і занепад, і просте відтворення певних культурних форм з мінімальними їхніми змінами ми будемо розглядати як різні вияви динаміки культури.

Фактори динаміки культури. Динаміка культури є результатом дії численних *внутрішніх та зовнішніх факторів*, зокрема: 1) впливу та взаємодії різних культур та цивілізацій (при цьому можна спостерігати інтеграційні та дезінтеграційні процеси); 2) впливу та взаємодії окремих елементів у межах однієї культури; 3) певної «логіки» динамічних процесів (маятник); 4) розвитку, занепаду чи відтворенню окремих сфер культури як видів діяльності та форм спілкування (цикл); 5) впливу результатів творчого мислення та діяльності людей на культуру та окремі її сфери (наукові відкриття, технічні знахідки, здобутки у сфери мистецтва, релігійні, філософські ідеї тощо); 6) адаптації людей до нових умов природного та соціального буття тощо.

Матеріалістичні та ідеалістичні моделі динаміки (впливів). Серед різних культурологічних теорій є ті, що віддають перевагу у впливі на суспільство матеріальним, економічним, виробничим чинникам, і ті, що вважають за найбільш впливові духовні причини (релігійні погляди, моральні

цінності, наукові відкриття тощо). Перші тяжіють до матеріалізму або є матеріалістичними. Другі можна назвати ідеалістичними.

Проте треба мати на увазі, що як культурологічний матеріалізм, так і культурологічний ідеалізм є лише абстракцією від реальних процесів динаміки, що являють собою взаємодію різних факторів. У цих процесах взаємодії практично неможливо знайти «первинне» і «вторинне».

Взаємодія окремих сфер культури. Неможливо в одному дослідженні охопити усі сфери і факти взаємодії різних рівнів, форм культури. Академічно доброчесним є формулювання завдання, яке можливо здійснити, наприклад, вивчити вплив однієї сфери культури на іншу, або взаємодію двох сфер.

В якості прикладу можна навести дослідження Максом Вебером впливу протестантської етики на розвиток капіталізму. Якщо Маркс та інші представники марксизму звертали увагу на вплив матеріальної культури на духовну (матеріальну вони вважали первинною), то Вебер продемонстрував цілком протилежні процеси могутнього духовного впливу на розвиток виробництва, торгівлі тощо.

Зазвичай в пострадянських підручниках недооцінюється роль релігії в культурі Європи Нового часу, її вплив на політику, мистецтво, побут. Інколи після прочитання підручників складається хибне уявлення, ніби в Новий час в культурі панує виключно наука. Проте це не є адекватне розуміння Нового часу, в межах якого продовжує, зокрема, діяти інквізиція. При чому її жертвами стають не тільки люди, але й тварини в наслідок жахливих забобонів того часу. На релігійному ґрунті (боротьба католиків і протестантів) відбуваються війни та заколоти.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. філософія в особі вчення Г.В.Ф. Гегеля намагається посісти місце релігії і стати універсальною методологією науки. Такі філософи XIX-XX ст., як Ніцше, Фейєрбах, Маркс, Ленін не просто створюють нові філософські теорії, але й фактично намагаються надати своїм теоріям загально-релігійного значення, створити

нові світові релігії, що декому з них фактично вдається зробити (марксизм-ленінізм).

В межах загальної динаміки культури ми пропонуємо виділяти:

- I. процеси матеріальної динаміки, які ще можна назвати хронотопними процесами, бо всі матеріальні зміни відбуваються в часі і в просторі та*
- II. процеси духовної динаміки.*

I. Важливим фактором матеріальної динаміки культури є хронотоп, тобто час і простір її існування; відкритість чи закритість від інших територій, культур, цивілізацій. Інколи негативний досвід спілкування з представниками іншої культури призводить до ізоляціонізму, зверхнього ставлення до іноземців.

Культура, що складається на приморській території з великою кількістю бухт, географічно «приречена» на певний раціон (риба і морепродукти), до торгівлі, розвитку флоту, навичок суднобудівництва, навігації тощо. Візьмемо для прикладу культуру Стародавньої Греції.

Різко відрізняється хронотоп кочових народів, що шукають нові пасовиська, і землеробів, які займають інтенсивним землеробством. Хронотоп села і міста також має свої особливості. Перший, орієнтований на природні ритми дня і ночі, пор року, формує циклічне уявлення про буття, сприяє відтворенню сталих цінностей. Другий розпадається на простори елітарної та масової культури, денної та нічної активності; відкриває горизонти інших культур, що перетинаються в просторі портів та ринкових площ.

Важливу роль в культурних хронотопах відіграють такі практики як військові походи, завоювання чужих земель або втрата своїх територій, торгові зв'язки, подорожі тощо. Певні культури заохочують до військових походів, подорожі (наприклад, Троянська війна стародавніх греків, походи Олександра Македонського, хрестові походи, географічні відкриття доби Відродження, доба колонізації тощо). Інші, навпаки, не сприяють відповідним культурним практикам. Наприклад, обряд муміфікації тіла померлого, що існував у Стародавньому Єгипті, не розповсюджувався на інші землі.

Єгиптяни дуже боялися померти десь за межами рідної землі, бо вони вірили, що безсмертя є можливим лише для тих, хто був муміфікований і заздалегідь подбав про свій скульптурний портрет. Звичайно, що це не сприяло географічним відкриттям єгиптян, проте і не зупинило відповідну діяльність повінстю.

На хронотоп культури впливають соціальні інститути, а також форми свідомості – політика, право, мораль, ідеологія, мистецтво, філософія, релігія. Наприклад, ідеологію хрестових походів було сформовано католицькою церквою. Релігійний ідеал звільнення Гроба Господнього від мусульман і обіцянка Папи Римського відпустити всі гріхи учасникам походу доповнювався прагматичними натяками Папи на багатства східних земель, які можуть потрапити до рук «визволителів».

Серед видів хронотопної динаміки можна виокремити:

1. *просторову культурну динаміку* (зміна місць поселення; збільшення/зменшення міського чи сільського населення; війни та походи; географічні відкриття та колонізація тощо);
2. *часова динаміка* включає старіння, розпад, занепад, знищення, відтворення, появу нового, тобто закономірності певних фаз культури.
3. *змішана (часово-просторова) динаміка* (наприклад, розпад імперії включає втрату значної частини територій і відбувається в часі).

II. *Процеси духовної динаміки* ((інтелектуальні рухи, появи нових ідей, теорій; зміни у ставленні до чуттєвої сфери; еволюція релігійних практик, а також процеси сакралізації та десакралізації певних сенсів у культурі, відтворення, відродження, заперечення цінностей попередньої культури, реформи в духовній сфері, культурне забуття, культурний занепад тощо).

Час від часу духовна динаміка культури виражається в тому, що певна *форма свідомості змінює своє місце в культурі* (стає провідною формою, поступається місцем іншій формі свідомості чи «ділить» з нею своє місце, а інколи взагалі відступає на маргінез культури).

Наприклад, у культурі Стародавньої Греції важливе місце посідали такі сфери діяльності як війна, політика й ідеологія, філософія і релігія, мистецтво скульптури та архітектура. При чому філософія намагалася витіснити релігію й посісти її місце, а представники релігії час від часу використовували свій вплив на людей проти конкретних філософів, яких звинувачували у нечесті (Анаксагор, Сократ). Також вони намагалися впливати на політику держави (завдяки культу богів, зокрема провідця Аполлона); мали могутній вплив на мистецтво, родинні стосунки тощо. В добу еллінізму набули розвитку техніка й наука, зокрема природознавство. В культурі Римі провідними були сфери політики і права. Проте релігія (численні релігійні культи), філософія і мистецтво також посідали важливе місце.

У добу середньовіччя провідною формою свідомості стає релігія. При цьому в межах релігійної свідомості ми спостерігаємо протистояння язичництва та християнства; боротьбу різних напрямків християнства (православ'я та католицизм), численні релігійні дискусії та боротьбу з єресьми чи тим, що в певний час стало називатися єрессю тощо.

Скульптура притаманна західній християнській культурі, тоді як практично відсутня у східній традиції тощо.

Місце інших сфер культури досить сильно відрізняється у Візантії та Західній Європі середньовіччя та Відродження. Зокрема, наука в Візантії розвивається досить інтенсивно, тоді як в Західній Європі вона знаходиться у досить небезпечному протистоянні з церквою та інквізицією, особливо в добу Відродження. Реальну заявку на зміну свого місця в культурі наука робить вже в XVII ст. – добу наукової революції. У цей час фактично наукова термінологія стає базою світоглядних понять про людину, буття, закономірності руху. Навіть релігійні уявлення про Бога як перший поштовх зазнають методологічних спрощень з боку механіки як провідної галузі науки (фізики) того часу.

Кількісні та якісні зміни. Якщо виражати поняття динаміки культури через певні зміни, то вони можуть бути *кількісними і якісними*.

Чітко розділити приклади кількісних та якісних змін не завжди можливо, адже кількісні зміни ведуть до нової якості. Проте, якщо йдеться про зміни в межах одного типу виробництва, освіти (рівень грамотності населення), типу техніки, що спирається на певне джерело енергії; про збільшення/зменшення кількості віруючих у межах світових та національних релігій, то відповідну динаміку можна позначати як *кількісні зміни*.

Якісні зміни в культурі позначаються за допомогою періодизації історії культури окремого регіону, країни, цивілізації. При цьому використовуються такі поняття як *епоха, доба, період, стадія* тощо. Зазвичай в межах однієї цивілізації чи культури виділяються окремі періоди, що якісно відрізняються, проте мають певні спільні культурні цінності. Наприклад, Давньогрецька цивілізація поділяється на крито-мікенський період, архаїчну добу, класичний період і добу еллінізму. При цьому кожний з названих періодів також має свою періодизацію. Наприклад, в добі еллінізму виділяють перший (334 – 281 до н. е.), другий (281 – 150 до н. е.) і третій елліністичний періоди (150 – 30 до н. е.). У свою чергу, Давньогрецька культура розглядається як частина античної (греко-римської) цивілізації.

Якісні зміни в межах певної форми діяльності передбачають заміну парадигми, що лежить в основі цієї діяльності. Наприклад, механістична парадигма науки XVII ст. змінюється на біологічну XIX ст. Класична наука доповнюється некласичною (фізика, геометрія). Якщо певний вчений працює на основі готової парадигми, в її межах, то його надбання можна віднести до кількісних змін. Якщо ж вчений пропонує принципово нову парадигму, здійснює революцію в науці, то це будуть якісні зміни. Відповідні процеси в історії науки дослідив представник постпозитивізму Томас Кун у своїй широко відомій роботі «Структура наукових революцій» [32].

Для мистецтва в якості парадигми виступає стиль. Проте, з іншого боку, кожний художник якісно збагачує існуючий стиль, тобто в межах мистецтва фактично неможливо назвати суто кількісні зміни. Інша справа – копіювання робіт майстрів, розповсюдження їх на значно більші території.

Зокрема, завдяки походам Олександра Македонського твори грецького мистецтва (скульптури, архітектури, літератури) стали розповсюджуватися світом у великій кількості копій. Ще більш масштабним було копіювання творів грецького мистецтва в добу Риму. Завдяки цим численним копіям давньогрецьке мистецтво і дійшло до наших часів

Так само і в межах філософії свідчень про кількісні змін ми практично не знайдемо, бо певний філософ входить в історію філософії саме завдяки якісно новому баченню буття і людини. А ті філософи, що просто переказували вчення інших, вони зазвичай залигаються невідомими.

Якщо взяти *сферу виробництва*, то ми бачимо, що дуже довгі часи в історії культури не відбувалося певних кардинальних, тобто якісних, змін. Використовувалися традиційні знаряддя праці і джерела енергії. Інтенсивні якісні зміни відбулися у виробництві Нового часу із винайденням парового двигуна. Наступним якісним кроком був двигун внутрішнього згорання. Перехід від механізованого виробництва до автоматизованого – це також якісний «стрибок» (сьогодні вже більше сфер включають в себе автоматизовані процеси. Зокрема, відкриття дронів здійснило революцію у військовій справі).

Поява нових інформаційних технологій – наступний, якісно новий етап розвитку усіх сфер культури. Проте в межах цих технологій подекуди відбуваються суто кількісні зміни. Наприклад, покращується естетика виробів, додаються певні програми, проте сутність винаходу не змінюється. Зокрема, зараз в технологічних новинах з'явилася критика інноваційної діяльності фірми Apple за те, що вона «давно... перестала дивувати своїх фанатів новими проривними рішеннями» [72]. Як пишуть критики, «Більшість "нових" функцій iPhone – це вже давно використані ідеї конкурентів, яким Apple надає нову назву та представляє як власні досягнення» [Там само]. Окрім того, зміна естетики iPhone 17 Air (він матиме дуже тонкий корпус – 5,5 мм. і вагу всього 145 гр.) наразі призвела до серйозної втрати обсягу батареї. Вийшло так, що «бажання зробити найтонший iPhone за всю історію змусило Apple

повернутися до об'ємів батарей, характерних для смартфонів десятирічної давності». [50].

Звісно, ця інформація може бути просто виявом суперництва між фірмами, які намагаються применшити значущість досягнень своїх конкурентів. Проте на прикладі цієї інформації можна проілюструвати, що таке кількісні параметри динаміки тої чи іншої галузі.

1.3. Типи динаміки культури.

Якщо говорити про **типи динаміки культури**, то ми можемо їх розрізняти та класифікувати за різними ознаками/критеріями. Але в кожному конкретному випадку треба обирати якусь одну шкалу класифікації.

По-перше, можна класифікувати види динаміки культури за *фактором часу*. Тоді виділяються три види змін: 1) *швидкоплинні* (зміни, що відбуваються протягом місяців та тягнутися до 25 років), з яких, в результаті, складаються усі інші види – *макродинамічні* й *мікродинамічні*. Макродинамічні процеси за визначенням вчених тривають сто і більше років. Мікродинамічним називають ті, що спостерігаються впродовж 25 –100 років.

За фактором якісних чи кількісних змін ми можемо виділяти культурні процеси, що описуються поняттями еволюція, революція, реформація, ренесанс, прогрес, регрес, занепад, криза, застій, інверсія, а також такими поняттями, що фіксують процеси відтворення певної культурної ситуації.

Еволюційними ми називаємо такі процеси динаміки, коли йдеться про повільні, майже непомітні кількісно-якісні зміни, які, тим не менш, призводять до певного розвитку конкретної сфери культури. Наприклад, розвиток освіти і грамотності подекуди продемонстрував свої результати в науці та техніці лише через 60-150 років.

Революційні зміни передбачають кардинальні, швидкі зміни в політиці чи науці, техніці чи побуті. Якщо йдеться про політику, то подекуди такі зміни можуть привести до глибокого занепаду культури як це було після революції 1917 р. в Росії або після так званої культурної революції в Китаї (1966 – 1976

pp.). Інколи, навпаки, революція може дати можливість більш інтенсивному розвитку певної сфери чи культури в цілому, наприклад, буржуазні революції Нового часу. Заплановані, організовані зміни в конкретній державі та сфері культури (економіці, політиці, релігії, освіті тощо), що мають на меті вирішення певних економічних, політичних, культурних проблем і здійснюються «зверху», законодавчим шляхом під керівництвом очільників держави, церкви чи інших інституцій ми називаємо *реформами*. Реформа (від «перетворювати», «змінювати») не змінює базові засади культури, проте призводить до змін в окремих сферах культури в ситуації існування певних загроз з їхнього боку. [49]; вирішують проблеми, що набули значної гостроти у суспільстві. Прикладом є реформи Солона та Лікурга, тиранів чи жерців Стародавньої Греції часів архаїки, які вирішували низку соціально-економічних та політичних завдань.

У часи правління імператора Священної Римської імперії Отто I (Великого) (936—973), завдяки наближенню до двору талановитих та освічених людей було проведено *низку важливих реформ*, у наслідок яких правління цього імператора отримало назву Оттонського Відродження.

Пропозицію реформувати католицьку церкву на засадах християнства апостольських часів висунув Мартін Лютер у наслідок масового незадоволення людей станом кризи католицизму, що виявлявся у крайньому моральному занепаді та відступі церкви від християнських цінностей на користь влади і багатства. Проте на той час Папа Римський ідею реформ відкинув як єретичну. Коли ж у наслідок цього політичного догматизму від католицизму відділилася гілка протестантизму й цілі народи почали виходити з-під влади Папи, Ватикан змушений був піти на певні, навіть досить кардинальні реформи. Звісно, це не були реформи релігійного змісту, проте у сфері мистецтва та освіти вони були достатньо потужними, щоб частково повернути людей (особливо молодь) до католицької церкви. Цей процес носить назву контрреформації, але по суті йдеться про реформаційний характер динаміки культури.

В межах радянської цивілізації спроби провести економічні реформи та побудувати «економну», а не ідеологічну економіку провалилися через догматизм політичних керівників, у наслідок чого СРСР розвалився.

Україна в часи своєї незалежності провела низку успішних реформ, спрямованих на інтеграцію з Європою в економічній, політичній, правовій, освітній, науковій та інших сферах. Проте проведення цих реформ зупинила війна.

Ренесансний тип динаміки є спробою відтворити в нових умовах культурні реалії минулого, яке розглядається в якості культурного взірця. Це стосується не тільки доби Відродження в Західній Європі. Ренесансного типу культурні процеси були і в межах доби середньовіччя. Зокрема, культурна діяльність Карла Великого (768—814) отримала назву Каролінгського Відродження.

Ренесансними можна назвати культурні процеси в Україні на початку XXI ст., коли відроджується та розвивається культурний і політичний спадок українців XIX – першої половини XX ст. Також на ренесансний характер змін вказує синтез християнських та язичницьких цінностей у масові та політичній свідомості; феномен рекету в першій чверті XXI ст., що нагадує практики кондотьєрів; цитування окремих філософських концептів доби Ренесансу (наприклад, «Держава понад усе!») тощо.

Що ж до *прогресивного чи регресивного типів динаміки*, то ці поняття також можна використовувати, досліджуючи динаміку культури. Проте бажано пам'ятати, що кожне з них має використовуватися локально: 1) по відношенню до конкретної сфери і 2) в межах певного часу. Як універсальні моделі вони, як правило, не працюють, адже прогрес не відбувається у всіх сферах культури одноразово, і відповідна динаміка не може бути безкінечним процесом у часі. Те ж саме можна сказати і про поняття регресу та відповідне розуміння динаміки культури.

Ще одним типом культурної динаміки є *інверсія*. Це поняття виражає специфічні зміни, що нагадують рух маятника від однієї крайності

(культурний полюс) до іншої. Наприклад, в культурі Західної Європи Нового часу відбувався рух від крайнощів раціоналізму до сенсуалізму та ірраціоналізму, а культ пристрастей змінювався суворим моралізмом та аскетизмом.

Важливо також розуміти, що *навіть сталий характер культури, її відтворення існує завдяки динаміці.*

Процеси відтворення культури вивчаються крізь призму низки понять. Якщо йдеться про передачу певних культурних цінностей від одного покоління до іншого через систему виховання та освіти, то використовується поняття *культурної трансмісії*.

Налагодження системи ефективної культурної трансмісії є дуже важливим завданням збереження культури та основою її розвитку. При цьому ефективне відтворення базових культурних цінностей можливо лише у творчий спосіб, який уникає формалізму та догматизму, шукає й знаходить нові мовні та інші виразні засоби для кожного нового покоління. Інакше, відповідні цінності через певний час набридають та відкидаються. З часів відкриття А. Бергсона добре відомо, що статичний дискурс може в певний момент ставати предметом сміху й висміювання [4], тобто не сприйматися новим поколінням. Відтак, саме творче оновлення базових культурних цінностей є запорукою культурної трансмісії. Зрозуміло, що в цьому оновленні сутність цінностей зберігається і змінюється одноразово. Якщо нових елементів додається більше, ніж забувається, заперечується, переосмислюється старих, такий процес називається *культурною акумуляцією*.

На нашу думку, не варто розглядати культурну акумуляцію як динаміку виключно кількісного характеру. В результаті культурної акумуляції збільшується кількість культурних елементів, що взаємодіють між собою, а відтак культура розвивається у бік різноманіття, що є одним з найважливіших вимірів *збагачення культури*.

Під *збагаченням культури* ми розуміємо низку взаємопов'язаних між собою процесів. По-перше, йдеться про процеси *внутрішньої диференціації*

культури та її окремих сфер на основі збереження фундаментальних цінностей (релігійних, етичних, естетичних, науково-раціональних, освітніх тощо). Прикладами збагаченням культури є процеси формування нових напрямків, стилів, жанрів мистецтва; диференціація наук та наукових галузей; розвиток різноманітних наукових парадигм та шкіл; формування специфічних методів виховання та освіти; урізноманітнення побуту, форм відпочинку людини тощо.

По-друге, культура збагачується через культурні запозичення з інших культур, що існують паралельно, а також через запозичення, джерелом яких постають культури минулого. Оскільки відповідні запозичення не є механічним переносом елементів з однієї культури в іншу, то відбувається синтез наявних та запозичених елементів, в межах якого створюється нова якість культури.

На противагу збагаченню та акумуляції культурним виснаженням називають процеси, в результаті яких відкидається більше базових елементів культури, ніж додається нових.

Культурне виснаження та культурний занепад може бути результатом війн, заколотів, революцій, а може статися через поступове зменшення фінансування культурної сфери, яке може бути наслідком різкого зниження культурних потреб (зокрема в освіті), стандартизацією людського життя. Наприклад, якщо система освіти перестане виконувати в суспільстві роль соціального ліфту, тобто не сприяє кар'єрному зростанню та добробуту людини, то престиж освіти різко падає.

У свою чергу, культурному занепаду може передувати *культурний застій*. Це такий стан культури, коли в суспільстві існує явна чи неявна заборона на творчість, нововведення, реформи.

Культурний застій може перейти в *культурну кризу*, що характеризується розривом традиційного зв'язку між базовими елементами та інститутами культури. Криза, у свою чергу, може привести до розпаду

культури, а може сприяти пошуку нових культурних форм та стати витоком формування нової культури. [21].

Подекуди в історії робилися спроби серйозні якісні втрати компенсувати позитивними кількісними змінами в культурі. Наприклад, знищення високоосвіченої інтелігенції в СРСР у першій половині XX ст. (громадянська війна, репресії) намагалися виправдати поширенням грамотності серед робітників і селян, наданням початкової освіти широким масам населення. Проте культурні втрати від того знищення не компенсовані навіть сьогодні, вже у пострадянському культурному просторі, що, зокрема, проявляється в кількості іноземних мов, якими володіє середньо статичний український науковець.

Одним з типів динаміки культури є *заперечення попередньої культури*, що зазвичай відбувається на початку нової культурної доби. Відповідну закономірність в процесах динаміки культур дослідив на широкому культурному матеріалі Г.В.Ф. Гегель і сформулював її у формі діалектичного закону (або закону розвитку). Що так і називається: закон «заперечення заперечення».

Досить поширеними є *практики відродження*, коли здійснюються спроби відновити забуті, загублені, знищені культурні практики, які наразі постають у якості духовного взірця культури.

У періодизації Європейської культури є окрема доба, що носить назву Відродження, проте подібні процеси відбуваються в різних цивілізаціях. Римська духовна культура значною мірою працювала на відродження давньогрецьких взірці. Італійському ренесансу передували спроби відродити античну культуру в добу середньовіччя. Романтизм став спробою відродити цінності середньовічної культури Західної Європи. Релігійне Відродження в Україні наприкінці XX на початку XXI ст. орієнтувалося на візантійську традицію тощо.

Треба відрізняти практики відродження від дискурсу реставрації культури. Якщо відродження завжди вносить щось нове у зміст культурних

форм, що відновлюються, то реставрація прагне відновити артефакти минулого в аутентичному вигляді, що практично ніколи не вдається як стабільне явище в новому культурному контексті.

Висновки до I розділу

В результаті аналізу різних визначень поняття «культура» ми прийшли до висновку, що в контексті нашого дослідження доцільно використовувати синтетичне визначення *культури як динамічної системи, що складається із взаємодії 1) усіх форм людської діяльності, їхніх умов і результатів; 2) форм спілкування людей, соціальних, виробничих, політичних та інших відносин; 3) особливостей мислення; 4) специфічної чуттєвої культури; 5) системи панівних цінностей та 6) цінностей окремих людей.*

Важливим аспектом визначення культури та дослідження її динаміки є виявлення структури культури, найбільш загальними частинами якої є її *матеріальна та духовна сфери*. Ми прийшли до висновку, що протиставлення матеріалістичної та ідеалістичної точок зору в культурології подекуди позбавлене сенсу, оскільки ми зазвичай маємо справу із *взаємодією матеріальної і духовної культури*. Тобто культурний ідеалізм чи матеріалізм виступають абстракцією від реальних процесів динаміки.

Відповідно до соціального суб'єкта – творця культури – вирізняють *міську і сільську культуру*. Культуру окремих соціальних груп називають *субкультурою*.

Також до структури культури ми включаємо такі її *рівні* як:

1) побут (їжа та способи її приготування; одяг, житло, форми шлюбу, практики виховання дітей, транспорт тощо);

2) економіка/ форми виробництва (форми власності, форми виробництва – натуральне господарство, ремісництво, цехи, промисловість, техніка, автоматичне виробництво тощо);

3) моральні норми й цінності, а також моральнісну індивідуалізовану поведінку, якщо така є;

4) науку (теоретичну, практичну, гуманітарну, природничу);

5) освіту з її рівнями (початкова, вища; початкова, середня, вища);

6) релігію та релігійні культи;

7) мистецтво (види мистецтва, народне, професійне, масове, елітарне мистецтво);

8) ідеологію (подекуди ідеологія може посідати місце релігії);

9) право (усне, письмове, комбіноване, системне тощо);

10) філософію (окремі філософи й їхні вчення; філософські школи, гуртки, товариства, схоластична/гуманістична філософія; інституційна, академічна/ поза академічна тощо).

В межах кожного рівня культури розглядаються 1) *результати відповідної діяльності* (артефакти культури), 2) *сама діяльність* людини (матеріальна чи духовна), а також 3) *форми соціальності, спілкування*.

Центральною категорією нашої роботи є поняття *динаміки культури*, що увійшов у науковий обіг у 30-х рр. XX ст. з виходом у світ праці П. Сорокіна «Соціальна і культурна динаміка».

Поняття динаміки культури охоплює усі *зміни, рухи, процеси, трансформації, світоглядні повороти, пульсації й ритми в межах людської діяльності, її результатів, спілкування та різноманітних соціальних відносин*.

Динаміка може бути позитивною (виникнення нових технологій, теорій, стилів, жанрів мистецтва тощо) *і негативною* (спрощення, занепад, деградація, зменшення варіативності культурних форм).

Ще однією формою динаміки є *культурні повороти* (антропологічний, психологічний, онтологічний тощо) демонструють нам появу нового, іншого бачення людини та культурної реальності.

Динаміка культури є результатом дії численних *внутрішніх та зовнішніх факторів*, зокрема: 1) впливу та взаємодії різних культур та цивілізацій (при цьому можна спостерігати інтеграційні та дезінтеграційні процеси); 2) впливу та взаємодії окремих елементів у межах однієї культури; 3) певної «логіки» динамічних процесів (маятник); 4) розвитку, занепаду чи відтворенню окремих сфер культури як видів діяльності та форм спілкування (цикл); 5) впливу результатів творчого мислення та діяльності людей на культуру та окремі її сфери (наукові відкриття, технічні знахідки, здобутки у сфері

мистецтва, релігійні, філософські ідеї тощо); 6) адаптації людей до нових умов природного та соціального буття тощо.

В межах загальної динаміки культури ми пропонуємо виділяти:

- I. процеси матеріальної динаміки, які ще можна назвати хронотопними процесами, бо всі матеріальні зміни відбуваються в часі і в просторі та*
- II. процеси духовної динаміки.*

Серед видів хронотопної динаміки можна виокремити:

- 1. просторову культурну динаміку (зміна місць поселення; збільшення/зменшення міського чи сільського населення; війни та походи; географічні відкриття та колонізація тощо);*
- 2. часова динаміка включає старіння, розпад, занепад, знищення, відтворення, появу нового, тобто закономірності певних фаз культури.*
- 3. змішана (часово-просторова) динаміка (наприклад, розпад імперії включає втрату значної частини територій і відбувається в часі).*

II. Процеси духовної динаміки ((інтелектуальні рухи, появи нових ідей, теорій; зміни у ставленні до чуттєвої сфери; еволюція релігійних практик, а також процеси сакралізації та десакралізації певних сенсів у культурі, відтворення, відродження, заперечення цінностей попередньої культури, реформи в духовній сфері, культурне забуття, культурний занепад тощо.

Час від часу духовна динаміка культури виражається в тому, що певна форма свідомості змінює своє місце в культурі (стає провідною формою, поступається місцем іншій формі свідомості чи «ділить» з нею своє місце, а інколи взагалі відступає на маргінез культури).

Кількісні та якісні зміни. Якщо виражати поняття динаміки культури через певні зміни, то вони можуть бути кількісними і якісними.

Якісні зміни в культурі позначаються за допомогою періодизації історії культури окремого регіону, країни, цивілізації. При цьому використовуються такі поняття як *епоха, доба, період, стадія* тощо.

Якісні зміни в межах певної форми діяльності передбачають заміну парадигми, що лежить в основі цієї діяльності. Наприклад, механістична парадигма науки XVII ст. змінюється на біологічну XIX ст. Класична наука доповнюється некласичною (фізика, геометрія).

Типи динаміки культури можна класифікувати за різними ознаками. Але в кожному конкретному випадку треба обирати одну шкалу класифікації.

По-перше, можна класифікувати типи динаміки культури за *фактором часу*. Тоді виділяються три види змін: 1) *швидкоплинні* (щоденні зміни), з яких, в результаті, складаються усі інші види – *макродинамічні й мікродинамічні*. Макродинамічні процеси за визначенням вчених тривають сто і більше років. Мікродинамічним називають ті, що спостерігаються впродовж 25 –100 років.

За фактором якісних чи кількісних змін ми можемо виділяти культурні процеси, що описуються поняттями еволюція, революція, реформація, ренесанс, прогрес, регрес, занепад, криза, застій, інверсія, а також такими поняттями, що фіксують процеси відтворення певної культурної ситуації.

Еволюційними ми називаємо такі процеси динаміки, коли йдеться про повільні, майже непомітні кількісно-якісні зміни, які, тим не менш, призводять до певного розвитку конкретної сфери культури. Наприклад, розвиток освіти і грамотності подекуди продемонстрував свої результати в науці та техніці лише через 60-150 років.

Революційні зміни передбачають кардинальні, швидкі зміни в політиці чи науці, техніці чи побуті.

Заплановані, організовані зміни в конкретній державі та сфері культури (економіці, політиці, релігії, освіті тощо), що мають на меті вирішення певних економічних, політичних, культурних проблем і здійснюються «зверху», законодавчим шляхом під керівництвом очільників держави, церкви чи інших інституцій ми називаємо *реформами*.

Ренесансний тип динаміки є спробою відтворити в нових умовах культурні реалії минулого, яке розглядається в якості культурного взірця.

Що ж до *прогресивного чи регресивного типів динаміки*, то ці поняття також можна використовувати, досліджуючи динаміку культури. Проте бажано пам'ятати, що кожне з них має використовуватися локально: 1) по відношенню до конкретної сфери і 2) в межах певного часу.

Ще одним типом культурної динаміки є *інверсія*. Це поняття виражає специфічні зміни, що нагадують рух маятника від однієї крайності (культурний полюс) до іншої.

Якщо йдеться про передачу певних культурних цінностей від одного покоління до іншого через систему виховання та освіти, то використовується поняття *культурної трансмісії*. В цьому процесі сутність цінностей зберігається і змінюється одноразово. Якщо нових елементів додається більше, ніж забувається, заперечується, переосмислюється старих, такий процес називається *культурною акумуляцією*.

Під *збагаченням культури* ми розуміємо низку взаємопов'язаних між собою процесів. По-перше, йдеться про процеси *внутрішньої диференціації культури та її окремих сфер на основі збереження фундаментальних цінностей* (релігійних, етичних, естетичних, науково-раціональних, освітніх тощо).

По-друге, культура збагачується через культурні запозичення з інших культур, що існують паралельно, а також через запозичення, джерелом яких постають культури минулого.

На противагу збагаченню та акумуляції *культурним виснаженням* називають процеси, в результаті яких відкидається більше базових елементів культури, ніж додається нових.

У свою чергу, культурному занепаду може передувати *культурний застій*. Це такий стан культури, коли в суспільстві існує явна чи неявна заборона або упередженість щодо творчої діяльності, нововведень, різноманітних реформ. *Культурний застій* може перейти в *культурну кризу*, що характеризується розривом традиційного зв'язку між базовими елементами та інститутами культури.

Розділ II. Провідні моделі динаміки культури

Від розгляду понять, що допомагають досліджувати окремі аспекти динаміки культури ми переходимо до провідних моделей культурних змін.

Однією з найстаріших в історико-культурних рефлексіях є модель занепаду/регресу. Зокрема, цю модель ми бачимо в багатьох стародавніх культурах; один з її різновидів мав застосування у добу середньовіччя.

Платон запропонував циклічну модель динаміки на матеріалі «неправильних» типів держави. Йшлося про образ закритого циклу, в якому усі неправильні типи повторюються у певній послідовності. Модель відкритого циклу розвитку культури (спіраль) пропонує Г.В.Ф. Гегель на основі свого діалектичного методу. Циклічна модель є однією з найбільш популярних у ХХ ст., проте цикл наразі розглядається як завершений, що не повторюється. В О. Шпенглера культура перетворюється на цивілізацію, занепадає й помирає.

Просвітники започаткували оптимістичну, прогресистську або еволюційну модель постійного ускладнення та удосконалення усіх форм культури (окрім «віджилих», до яких представники атеїстичного просвітництва відносять релігію і церкву).

У кожній з названих моделей, як це буде видно, виявляється певна, дійсно притаманна культурним процесам тенденція або закономірність. Проте абсолютизація цієї закономірності, розповсюдження її на всі сфери культури та на всі часи не тільки спрощує, але й викривляє реальну, дуже складну, суперечливу картину культурної динаміки. Тому ми бачимо наше завдання у тому, щоб виявити позитивні моменти кожної з моделей, продемонструвати її недоліки та знайти оптимальну форму синтезу різних моделей як методологічних інструментів аналізу об'ємного й складного образу культурної процесуальності.

2.1. Моделі занепаду/регресу культури

Модель занепаду культури є однією з найстаріших. Натомість Б. Парахонський вважає, що «першою концептуальною схемою, що визначила культурологію як науку, можна вважати еволюційну» [Б. Парахонський]. Чи є наразі протиріччя між цими двома судженнями?

Якщо говорити про культурологію як науку, то, звісно, першою спробою наукового осягнення динаміки культури була еволюційна гіпотеза. Проте, якщо мати на увазі світоглядні та філософські уявлення про динаміку культури, то деякі з них були набагато старішими за теорію еволюції, що виникла у XIX ст. Наприклад ще у VI ст. до н.е. грецький філософ-досократик Емпедокл висловив ідею інверсійних змін у культурі від Любові до Ненависті із поступовим згасанням.

Також дуже древньою є світоглядно-філософська ідея занепаду людської культури. Застороги проти можливого занепаду та загибелі культури ми знаходимо в цитатах давньогрецьких філософів-досократиків. Причиною такого занепаду вони (незалежно від того, що проголошували в якості субстанції) вважали порушення людьми єдиного закону буття (Логосу, Апейрону, Нусу тощо). При цьому індивідуалістично виразна поведінка людей, їхня творчість, що виходить за межі загального, розглядалася як причина занепаду і загибелі.

Образ (модель) занепаду/регресу ми зустрічаємо у давньогрецькій культурі також в поемі Гесіода «Труди і дні». Поет розповідає про чотири епохи. Спочатку, за Гесіодом, була Золота доба. Вона змінилася на Срібну. А далі настала Мідна і, нарешті, найгірша – Залізна доба. Впродовж цих епох люди, за Гесіодом, стають все гіршими і гіршими в моральному плані; природні ресурси вичерпуються: їх треба здобувати все з більшим напруженням сил; здоров'я людей погіршується, та їхній вік скорочується. Якщо Золоту добу Гесіод зображує як безтурботну, багату на природні дари,

коли люди фактично не знають смерті, то опис залізної доби переходить в етичну площину та набуває рис жорсткої моральної критики:

*«Нині-бо плем'я існує залізне. Ні вдень ні вночі вже
Не припочити йому від труда, не позбутися смутку.
...нема односердя між батьком та сином,
Гостю немилий господар, товаришу давній товариш...
Заздрість несити між людьми нещасними з зойканням диким,
З повним ненависті зором блукає, радіючи злому» [15].*

У розпачі автор питає сам себе, чому ж це йому судилося жити саме в такий жахливий час?!

Проте Гесіод намагається уникнути схематизму моделі постійного занепаду. У межах загальної закономірності регресу ми бачимо щось схоже на відступ або цикл, бо перед залізною добою народжується покоління героїв, які є набагато кращими за своїх попередників.

У Платона є оповідання про Атлантиду – старовинну цивілізацію, що зазнала занепаду і загибелі через природні фактори, які, на думку філософа, завершили внутрішній, моральний розпад суспільства і держави.

У межах християнського образу динаміки культури поєднано декілька періодів занепаду, між якими знаходиться доба народження Христа і появи християнської церкви. Перша доба занепаду припадала на час від гріхопадіння до народження Христа. Другий і останній культурний, духовний занепад має припасти на добу Антихриста. Наприкінці цієї доби відбувається вирішальна битва між силами добра і зла, перемога Ісуса Христа та повернення людей до Бога. Тобто в християнській моделі закономірно занепадає, зникає земна культура, проте силою жертви Христа людство повертається у вічність.

Ідея регресу людства через схильність людської істоти до поступової втрати благочестя є також в ісламі. Через таку схильність людство постійно наближається до своєї загибелі, проте не гине, тому, що Аллах час від часу посилає на землю пророків, які повертають людей до релігійної віри і відповідної поведінки.

Модель занепаду як провідної закономірності динаміки культури лежить в основі поняття про минуле як культурний взірць. Саме таке поняття лежить в основі рухів відродження, зокрема Західноєвропейського Ренесансу.

З точки зору представників антропоцентричного світогляду доба середньовіччя була періодом занепаду, і тому подальший рух культури розглядався як можливий за умови повернення до взірців античної цивілізації.

З позицій представників християнського гуманізму доби Ренесансу в добу середньовіччя відбулося скривлення християнства апостольських часів, тобто аутентичного християнства, яке також припадає на античність.

Тобто для представників основних напрямків гуманізму доби Відродження саме античність була часом, в якому треба шукати моральні, духовні, інтелектуальні, естетичні культурні взірці.

Причини занепаду культури називається різні. М. Вебер вважає, що антична цивілізація як містянська занепала в наслідок того, що вона здичавіла зсередини й поступово перетворилася на селянську культуру [7]. О. Шпенгер, навпаки, однією з ознак цивілізації, яку він вважає періодом занепаду культури, називає урбанізацію.

Представники марксистської філософії причиною занепаду вважають застарілість певних форм власності, що гальмують розвиток виробничих відносин і вторинних по відношенню до них сфер духовного виробництва. Проте саме явище занепаду в цій парадигмі розглядається як тимчасове, відносне. Марксистки вважають, що це тимчасове гальмування суспільного розвитку долається майже автоматично через соціальну революцію, яка приводить у відповідність продуктивні сили та виробничі відносини.

А. Дж. Тойнбі динаміку занепаду або розвитку культури ставить у залежність від здатності культурної еліти зрозуміти провідний «виклик» свого часу і адекватно відповісти на нього. Якщо ж відповідь виявилася неадекватною, якщо культурна еліта не змогла забезпечити свій народ від

занепаду, тоді цей процес розтягується на три стадії: 1) надлом; 2) руйнація і 3) зникнення цивілізації/культури [62].

Модель занепаду в наш час інколи застосовується в межах моральних рефлексій старшого покоління, коли вони порівнюють себе і сучасну молодь. Одноразово з цим у решти представників старшого віку спрацьовує віра у дієвість протилежної моделі: «Молодь прийде і все змінить на краще». Відтак, на побутово-моралістичному рівні свідомості старшого покоління ми спостерігаємо амбівалентне розуміння суспільного буття в песимістичному та оптимістичному ракурсах – як занепаду і як розвитку.

Модель занепаду також включено в циклічну концепцію як завершальну частину динаміки конкретної культури.

2.2. Прогресистко-еволюційні концепції динаміки культури

Історично після концепцій регресу культури, проте значно пізніше, якщо брати перші взірці моделі занепаду, тобто аж у XVIII ст., у межах просвітницької ідеології та філософії виникає *ідея прогресу*. *Формується образ/модель цього процесу у формі **прямолінійного**, поступального зростання, покращення, вдосконалення знарядь праці, форм правління, соціальних інститутів тощо на ґрунті розповсюдження освіти і розвитку науки.*

А вже у XIX ст. з'являється *ідея еволюції*, яка запозичується дослідниками культури з науки біології того часу, зокрема з гіпотези про еволюцію видів, яку сформулював Ч. Дарвін.

Тому логічно було б цю групу культурологічних концепцій та відповідні образи динаміки назвати прогресистко-еволюційними, оскільки ідея прогресу є більш ранньою в історії культури. Проте в літературі відповідні концепції мають назву еволюційних.

Отже, до відповідних концепцій динаміки культури ми відносимо:

- по перше, прогресистко-просвітницькі теорії розвитку культури А.Р.Ж. Тюрго та Ж.А. Кондорсе;
- по-друге, еволюціоністські теорії Г. Спенсера, Л.Г. Моргана, Е.Б. Тайлора;
- а також нео-еволюціоністські теорії Л. Уайта, Дж. Стюарда, М. Харріса, Дж. Ленскі.

Модель прогресу зображує історико-культурний процес 1) оптимістично, 2) кумулятивно, 3) лінійно і як 4) *єдиний всесвітній процес*, в якому беруть участь усі народи та країни (тобто прогрес окремих культур є частиною культурного прогресу людства). Фактично наразі суб'єктом культури творення виступає усе людство, а не окремий народ.

З точки зору культурного оптимізму, кожна наступна доба піднімає рівень культури в цілому, а також окремих її сфер. При чому позитивні зміни (ускладнення, покращення, удосконалення тощо) розглядаються як *незворотні* і такі, що *накопичуються (кумулятивізм)*. Ніщо в цьому процесі динаміки не забувається, не заперечується, з точки зору прогресистів А якщо щось відкидається, то воно, значить, не мало культурної цінності.

У цьому зв'язку могло би постати питання про емпірично фіксований певний занепад релігійної культури і моралі, починаючи з доби Відродження. Проте представники Просвітництва «вийшли» з цієї незручної для їхньої моделі ситуації, об'явивши добу середньовіччя і все, що їй відповідало в культурному відношенні, культурним небуттям, проваллям в історії. Саме *французькі просвітники на догоду своїй схемі стверджували, ніби доба релігії вже закінчилася, а прийшла доба розуму і науки*.

Цю схему у ХХ ст. запозичила ленінська ідеологія в СРСР, у якому всі підручники, програми, курси було написано практично за тою самою схемою. Зрозуміло, що керуючись цією моделлю треба було абстрагуватися від наукових й освітніх досягнень доби середньовіччя, забути про існування Реформації і Контрреформації як пасіонарних релігійних рухів, релігійні війни Нового часу пояснити виключно економічними причинами, а на релігійне

відродження XX ст. та інші релігійно-культурні явища цього століття просто накласти вето, що і було зроблено.

«Класичні» прогресистські концепції динаміки культури належать французьким просвітникам – А.Р.Ж. Тюрго (1727 – 1781) та Ж.А. Кондорсе (1743 – 1794) [22].

Критерієм прогресу А.Р.Ж. Тюрго та Ж.А. Кондорсе вважали позитивні зміни в науці і мистецтві на основі розвитку людського розуму. При цьому Тюрго наполягав також на розширенні *свободи* у різних сферах людського буття як найважливішій умові прогресу. Логічно було б свободу також вважати одним із критеріїв.

Цікаво те, що просвітники *формально визнають* наявність окремих періодів занепаду культури, пов'язаних із війнами, голодом, епідеміями, бунтами тощо, проте відповідні періоди історії у «графік» (модель) культурних змін не заносяться за принципом: «це не рахується», це тимчасово, відносно тощо.

Прогресистська модель історії людства Кондорсе включає десять епох. Наразі намітилася ідея «щаблів» прогресу, – ідея, яку пізніше підхоплять інші історики, філософи і культурологи.

Зокрема засновник марксистської теорії суспільного прогресу *К. Маркс (1818–1883 рр.)* стверджував, що людська історія проходить у своєму розвитку декілька формацій, кожній з яких відповідає певна форма власності. Це такі формації, як первіснообщинна, рабовласницька, феодальна і капіталістична, після якої Маркс «пророкує» приход комуністичної, побудованої на спільній власності на засоби виробництва. Форми власності, що передують комуністичній в межах кожної з формацій спочатку відкривають широкий простір для розвитку продуктивних сил (предмет праці, знаряддя праці, людина), але з певного моменту починають їх гальмувати. Тоді, за Марксом, посилюється класова боротьба, відбувається соціальна революція і форма власності змінюється. Кожна наступна формація за Марксом є більш прогресивною.

В деяких надрукованих матеріалах можна зустріти тезу, що відносить до прогресизму також модель розвитку Гегеля [23]. Проте, на нашу думку, це не зовсім коректно, бо в Гегеля розвиток відбувається не лінійно, а через заперечення попередньої стадії розвитку.

Лінійна модель прогресу окремої людини представна у філософській творчості данського мислителя *Сьорéна К'ёркегора (1813 – 1855)*, від якого веде своє начало філософія екзистенціалізму. Мова йде про естетичну стадію культурного зростання людини, етичну і релігійну стадії, де релігійна є вищим щаблем.

Також лінійну модель прогресу ми можемо знайти в теорії пост-індустріального суспільства *Д. Белла (1919–2011)*. Проте у Белла постулюється не п'ять, як у Маркса, а три стадії розвитку людства. Критерієм поділу в нього є не форма власності, а певний тип виробництва. Цими стадіями є доіндустріальна, індустріальна та постіндустріальна. Індустріальне виробництво побудовано на взаємодії людини з машиною, коли людина контролює виробництво, присутня в цьому процесі, що полегшується та прискорюється механізацією. Постіндустріальне виробництво є, перш за все, виробництвом не предметів, а технологій. Людина виходить за межі індустрії, яка стає цілком автоматизованою.

Еволюціоністські теорії Г. Спенсера, Л.Г. Моргана, Е.Б. Тайлора мають дуже багато спільного з прогресистськими теоріями. Зокрема вони також мають в якості суб'єкту історії усе людство, чия культура розвивається за єдиними, спільними для усіх законами. Еволюцію витлумачують практично так само, як і просвітники прогрес в категоріях ускладнення, покращення тощо. Проте вони *акцентують увагу не на суто соціальному розвитку, а на взаємодії суспільства і природи*. Для них еволюція – це, перш за все, процес «адаптації людей...до умов їх природного існування» [23]. У тому числі йдеться і про заглиблення людини в процес пізнання природи, світу, що його оточує (рух від магії і релігії до науки).

Г. Спенсер у своїй книга «Засади соціології» намагався довести методологічну доцільність аналогії біологічного і соціального організмів. Чому він при цьому не прийшов до циклічної теорії, не зовсім зрозуміло, адже усі живі організми приречені на загибель... Мабуть такий був світогляд, менталітет провідних мислителів доби, і він не зміг вийти за межі абсолютного оптимізму.

У еволюціоністських концепціях можна виокремити три моделі: однолінійну, багатолінійну та універсальну [23]. Теорії однолінійної еволюції на прикладі конкретної культури вивчають закономірності еволюції усього людства.

Представники універсального еволюціонізму мають своїм предметом культурні зміни всесвітнього масштабу.

Нео-еволюціонізм використовує не однолінійну, а багатолінійну модель динаміки культури. Вони визнають існування різних рівноправних напрямків еволюції культур, відрізняють закономірності загального та окремого характеру в процесі розвитку. При цьому їх цікавлять аналогії, що можна знайти в різних культурах. Зокрема, вони виокремлюють концепт культурної домінанти.

Представниками цього напрямку є Л. Уайт, Дж. Стюард, М. Харріс, Дж. Ленські та ін.

2.3. Циклічні моделі динаміки культури

Перейдемо до вивчення циклічних моделей динаміки культури. Ці моделі синтезували досвід дослідження динаміки культури представниками регресистської і прогресистської парадигм. Йдеться не про механічне поєднання двох теорій або двох моделей, а про синтез на основі більш широкого і конкретного історико-культурного матеріалу.

Серед циклічних моделей ми будемо розрізняти схеми закритого (коло) і відкритого (спіраль) циклу, а також одноразового «природного» циклу (народження, зростання, розквіт, занепад і смерть).

Розпочнемо ж вивчення циклічних моделей з аналізу платонівської моделі циклічної динаміки, яку він проілюстрував зміною форм неправильних держав у своєму діалозі «Держава» (книга 8).

2.3.1. Платонівська модель циклічної динаміки політичної культури

Якщо говорити про розуміння часу, динаміки культури в Стародавній Греції, то йому було притаманне уявлення про повторення існуючих форм, про повернення: все нове є забутим старим.

Зв'язок сільської культури з природними циклами також сприяє розумінню людиною себе як частини природного коловороту. Відповідно, чим більше людина протистоїть природі, чим більш активно виділяє себе з природних циклів, тим характернішими будуть нециклічні образи часу та динаміки культури.

Проте і сьогодні в певних формах культури, зокрема у сфері моди, динаміка відбувається саме за таким принципом: нове, тому що забуте. Але для зображення динаміки моди скоріше підходить модель відкритого циклу, бо повернення міні або максі-спідниць; пишного, асиметричного або прямого, симетричного, функціонального одягу завжди є не повним поверненням до

минулих вірців, але частковим запозиченням з принципово новими елементами.

Прикладом застосування моделі замкненого циклу є вчення про діалектику неправильних типів держави в Платона. Точніше було б сказати, що модель замкненого циклу є, з одного боку, виявом впливу на Платона піфагорійської філософії; з іншого – результатом дослідження Платоном закономірностей змін політичних типів. З третього боку, на рівні апріорних структур свідомості у філософа існував образ циклічного часу, притаманний його добі. У книзі 8 Платон пише про це так: «Для народжень божественних є кругообіг, якого число досконале охоплює, для людських же народжень існує число... коли піднести до квадрата чи куба, що мають три проміжки і чотири границі (уподібнення і непорівняння, виростання і зменшення), все інше стає навзаєм відповідним...» [40].

У зміні певних неправильних типів держави Платон бачить певну логіку, і ця логіка підпорядковується закону коловороту.

Розпочинає Платон з опису *тимократичної держави*, провідними цінностями якої є честь, слава, популярність, здобуті перемоги, пам'ять нащадків. Платон показує, що всі ці чесноти, якщо вони є центральними, породжують конфлікти і війни, роблять державу нестабільною: «...там тягтимуться за тими, хто несамовитий духом, і за тими, хто менш досконалий і схильний більше до війни, ніж до миру, там шануватимуть воєнні підступи й хитрощі, бо постійно триватимуть війни» [Там само]. У такій державі шанують і вихваляють не тих, хто приносить усім користь своєю працею, а тих, «хто хапається за справу, яку не годен робити» аби бути відомим. Проте політична популярність є дуже примхливою і недовговічною. Народ рано чи пізно розчаровується у своїх лідерах, яких ще вчора вважав гідними влади. Особливо швидко це відбувається в ситуації політичної нестабільності та розбрату, де всі протистоять усім.

Натомість така цінність як гроші починає увиразнено демонструвати свої переваги. Діти політиків дорікають їм, що вони, замість того, щоб воювати

і сперечатися, краще б скористалися своєю владою для збагачення. Держава, в якій більшість населення починає вважати провідною цінністю гроші, стає *олігархічною*. До влади наразі допускаються лише люди з визначеним майновим цензом. Така держава, за Платоном, впадає в стан загрозової кризи («хвороби») з будь-якого приводу і часто «воює сама з собою», закликаючи на допомогу союзників із іншої олігархічної або демократичної держави [40].

На мою думку, Платон розуміє олігархію значно глибше за сучасних політологів. Адже не те, що державою правлять багатії, а те, що для більшості людей гроші виступають провідною цінністю, призводить до панування олігархії, коли не державні інтереси, а власне збагачення політиків пояснює причину їхніх політичних акцій.

Збагачення одних відбувається за рахунок інших, яких стає все більше. В якийсь момент кількість збіднілих громадян набуває критичної маси і відбувається переворот: влада переходить до народу, встановлюється *демократія*. Вона настає, за Платоном, тоді, коли перемагають бідні, а багатіїв виганяють або вбивають. Частина з багатіїв можуть допустити до керівництва, проте не на основі майнового цензу, а на підставі жеребкування [Там само].

Демократію Платон особливо чином виокремлює серед інших неправильних типів держави. Адже саме демократичним шляхом було прийнято рішення про страту Сократа – найкращого з афінян, на думку Платона.

Філософ вважає, що безмежне прагнення свободи за умови демократії призводить до анархії, а анархія, у свою чергу, закономірно «притягає» *тиранічну форму правління*.

І далі, за Платоном, коло політичних перетворень має замкнутися, бо чергового тирана може вбити лише той, для якого не свобода і не гроші, а саме слава (можливо, посмертна) може спонукати як провідна цінність до знищення тирана. Тобто знову до влади приходить тимократ, і на певний час починають панувати *тимократичні цінності*.

Як ми можемо бачити, не тільки апріорна світоглядна настанова Платона спонукала його показати переходи неправильних типів держави від одного типу до іншого. Кожний образ наповнено конкретним історичним матеріалом, якого Платон мав чимало. Відтак, певні закономірності динаміки політичної культури, на нашу думку, можна передбачати і в межах цієї моделі, яка має досить універсальний характер, який визначається універсальністю сенсожиттєвих настанов людини, які є притаманним для будь-якого часу і будь-якої культури.

2.3.2. Модель маятникового руху

Наступний вид динаміки культури – інверсійний. Його моделлю є маятник, що рухається від однієї крайності до іншої, від одного плюсу до протилежного, і знову повторює цей рух у зворотному напрямку.

Сутністю інверсійної динаміки є такий стан, коли культуру *значною мірою виведено за межі рівноваги у бік певної «крайності», різкого порушення міри, наслідком чого буде неодмінний різкий рух у протилежному напрямку, що не затримається в межах «золотої середини», а піде до максимального відхилення від неї.*

Цей рух може бути стихійний чи керований. Найчастіше стихійним він може бути у сфері культури, зокрема, у світогляді може рухатися від холодного раціоналізму до пристрасної чуттєвості; від монологічності до діалогічності; від монізму до плюралізму; у сфері релігії може «ходити» від політеїзму до монотеїзму, від релігійного аскетизму до епікуреїзму, у сфері естетичних смаків – від ідеалу тілесної краси до духовної, від пишності декору до його відсутності; у мові – від запозичень слів з однієї культури до повного вилучення відповідних слів тощо.

Керованими найчастіше бувають політичні рухи. Якщо вони керуються зсередини країни, то працюють на ті сили, що хочуть розхитати політичну систему, щоб захопити владу. Якщо відповідні політичні рухи керуються зовні

(через різні форми впливів, прямі та опосередковані підкупи, шпигунів/розвідників тощо), то вони мають на меті зміну влади таким чином, щоб це було вигідно державі/державам, що втручаються у справи іншої. У принципі, такі практики завжди були розповсюдженими.

При усіх цих змінах заздалегідь відомо, що, наскільки значним буде відхилення в один бік, настільки відбудеться рух і у протилежний [Типи політичних систем].

Наприклад, перси постійно розхитували ситуацію в Афінах, намагалися зіштовхнути Афіни і Спарту, що їм дуже добре вдалося. Тобто вони програли на полі бою грекам, але виграли війну вже пізніше тим, що розхитали маятник грецької цивілізації і довели як Афіни, так і Спарту до повного виснаження сил, що призвело до завоювання Греції Олександром Македонським.

Німеччина на початку XX ст. була зацікавлена в російській революції, чому й допомогла їй вождю перебратися через кордон у запломбованому дипломатичному вагоні. Зручність у керуванні відповідними рухами полягає в тому, що у ситуації спровокованого інверсійного руху практично немає непередбачуваних дій, тобто ситуацію можна прорахувати на роки вперед.

Проте в політичній площині може бути і стихійний інверсійний рух, який неможливо подолати ніякими заходами навіть тоді, коли в еліті є можливість зрозуміти ситуацію як потенційно дуже загрозливу.

У соціально-філософських рефлексіях модель маятника в політичних процесах вперше експлікується, можливо, в поглядах Н. Макіавеллі. Полюсами маятникового руху виступають категорії добра і зла, стани підйому або занепаду, добробуту або злиднів. Ренесансний мислитель вважав, що досягнувши межі певного стану, держави рухаються у зворотному напрямку. Всі наведені вище протилежності змінюються місцями, переходить одна в іншу [26].

Серед усіх моделей динаміки окремих сфер культури (політики, ідеології, філософії, естетичних смаків, моди тощо) модель маятника є

найпростішою і результати її застосування являються найбільш передбачуваними з точки зору філософії культури.

У зв'язку з цим типом динаміки існує поняття *інверсивної хвилі*. Відповідним чином називають рух в одному з напрямків. Така хвиля може тривати від декілька років до століття. Наприклад, рух від ірраціоналізму та пишності бароко до раціональності і стриманості класицизму тривав біля століття. Коливання в європейській свідомості від крайнощів раціоналізму XVII ст. до протилежного йому сенсуалізму зайняло приблизно 50 років, якщо до уваги взяти роки творчості провідних представників цих напрямків філософування – Р. Декарта (1596 – 1650) і Дж. Локка (1632-1704). Далі рух знову пішов до раціоналізму німецької класичної філософії, а потім до ірраціоналізму XIX ст. (А. Шопенгавер, С. Кьєркегор, Ф. Ніцше) Час, який тривала відповідна хвиля, можна вказати за роками популярності філософії В.Г. Ф. Гегеля (1770 – 1831) і А. Шопенгавера (1778 – 1860), тобто це буде приблизно 25 років. Практично ця ж сама площина маятникового коливання зберігається наприкінці XIX ст. – першій половині XX ст., коли відбувся рух від раціоналістичної позитивістської й марксистської парадигм до екзистенційної філософії...

Маятникову модель можна застосувати до динаміки літературних процесів, як це робить Ганна Улюра – авторка статті «Маятник хитнуло: підсумки літературного 2018 року». Вона має на увазі, що у 2018 році українська проза «замовчала», а «поезія повернула собі давно заслужені місця в авангарді літератури» [59].

Культурні зміни, що можна описати маятиковою моделлю, відбуваються в мистецтві, де зокрема прагнення до реалістичного зображення змінюється узагальненими, символічними образами, відходом від натуралістичного зображення, як це було з переходом від античного до середньовічного мистецтва. У свою чергу, сплеск реалізму у XIX ст. змінився інверсійною хвилею в бік авангардного мистецтва, яке майже повністю розірвало з цінностями і принципами класичного мистецтва (реалізм,

психологізм). А остання хвиля, у свою чергу, рано чи пізно мала розвернутися у протилежний бік, в результаті чого з'являється гіпер-реалізм, в межах якого картини олівцем чи маслом виглядають як неймовірно точні за кольорами і світло-тінями світлин.

В межах політичної свідомості інверсійна хвиля зазвичай відповідає змінам політичного курсу у зв'язку із виборами нового правителя (президента, канцлера, прем'єра тощо). У цій площині зміни відбуваються частіше (максимум визначається двома термінами правління). Проте вони також можуть описуватися моделлю маятника. Іноді один і той самий очільник держави може зберігати владу, кардинально змінюючи курс і запускаючи маятниковий процес. Проте політикам не бажано сприяти різким змінам та занадто «далеким» відхиленням маятника, бо в такій ситуації вони можуть повністю втратити контроль над тим, що відбувається. Тоді навіть політична перемога може виявитися, врешті решт, жахливою поразкою.

Наразі цікаво було б дослідити, чи гальмують війни та внутрішні конфлікти інверсійну хвилю, чи, навпаки, прискорюють її підйом. Але в умовах сучасної культури швидкість проходження інверсивної хвилі збільшилася, тобто вона стала в часі більш локалізованою.

Ротація політичних гравців відбувається на ґрунті інваріантних «правил гри», що визначаються наявністю двох провідних полюсів маятникового руху. Це коливання між демократичними та республіканськими політичними цінностями в США; між консерватизмом та лібералізмом у Великій Британії; між тим чи іншим варіантом «колоніальної модернізації» та «суверенною архаїзацією» на Балканах і в країнах Східної Європи тощо [51].

Подекуди автори називають такі площини маятникового політичного руху: 1) В. Горбач: зміна тенденції до зміцнення авторитаризму тенденцією «стихійної демократії» [17]; 2) Н. Позняк-Хоменко: «За законом маятника, після активних громадянських процесів нас може чекати звичне вже політичне болото із подальшим розквітом корупції...» [41]; 3) О. Ткач: зміна демократії на авторитарну форму правління, коли під загрозою опиняються такі основи

демократії як вільні та справедливі вибори, свобода слова тощо [Див.: 55]; 4) В. Вовк вважає, що зараз у США після ліво-ліберального «заносу» політичного маятника відбувається «масштабна політична корекція» у протилежному напрямку – напрямку відновлення базових цінностей людської природи та національної держави [8]. І такі приклади можна продовжити.

Маятникоподібні рухи у політиці також досліджував А. Шлезінгер. Він вирахував, що рух в одному з напрямків (хвиля) відбувається приблизно 16 років. При цьому причиною динаміки він вважав те, що кожні 15-16 років у владі змінюється покоління, яке має інший життєвий досвід. Покоління, що прийшло до влади, спочатку енергійно діє, потім поступово втрачає енергію і вже не може стримувати волю до влади наступного покоління.

Наразі можна лише зазначити, що в авторитарних і тоталітарних системах (на відміну від демократичних) влада може змінюватися через більші проміжки часу, тобто через 25-35 років. За таких умов частина поколінь випадає з історичного процесу, їхній досвід не реалізується, вони виявляються зайвими.

Динаміку політики тоталітарних держав визначає маятник у площині руху від тоталітаризму як крайньої форми до пост-тоталітаризму з його критикою тоталітарного правління, яка стає певною мірою само цінною. Критика минулого прив'язує суспільство до цього минулого. Суспільство не рухається вперед. В результаті відбувається неминуче повернення тоталітаризму у формі неототалітарної влади.

Відтак, можна сказати, що саме там, де в культурі відбувається рух в бік певної крайності, вихід за межі стабільності та рівноваги, там ми спостерігаємо і, відповідно, можемо передбачити хвилеподібні рухи у протилежному напрямку. Проте, зрозуміло, що цю модель динаміки культури можна застосовувати не завжди і не до всіх сфер культури. До стабільного зростання або до занепаду; до зростання, яке змінюється занепадом і загибеллю цивілізації підходять інші моделі динаміки.

2.3.3. Гегелівська модель «незамкненого циклу»

У філософії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (наразі йдеться про німецьку класичну філософію) виникла ще одна модель культурної динаміки, автором якої є Г.В.Ф. Гегель (1770 – 1831).

Гегель бачив динаміку культури як розвиток, що відбувається за діалектичними законами у межах розгортання єдиного, трансцендентного і абсолютного світового духу. Культура, за Гегелем, є втіленням цього духу, який поступово реалізується в історії як у процесі з притаманною йому закономірною динамікою.

Гегель розумів динаміку культури як рух від нижчих форм до вищих, від простих до більш складних. Але цей рух він бачив не як прямолінійно прогресивний, а як складну динаміку (діалектику) розвитку, що включає як заперечення попереднього стану, так і повернення до «забутого» («відкинутого») на більш високому щаблі розвитку.

Діалектику пізнання Гегель витлумачував як поступовий рух від абстрактного до конкретного знання, що відбувається через подолання протиріч між різними суб'єктами пізнання.

Фактично це було вдосконалення моделі маятника. З одного боку, Гегель констатує наявність хвилеподібного руху «заперечення» певного культурного стану та хвилю повернення («заперечення заперечення»). Проте він вважає, що наразі відбувається не маятниково подібний рух в одній площині, а розвиток з виходом на принципово новий змістовний рівень.

За Гегелем в межах певної культури відбувається протистояння (боротьба) протилежних тенденцій, в результаті чого накопичуються передумови для переходу в нову якість, яка здійснюється шляхом заперечення попереднього стану. І в цьому запереченні Гегель бачить не знищення, не забуття, а форму тяглості, яка переносить у майбутнє все «позитивне» з попередньої стадії розвитку.

Оцей культурний оптимізм Гегеля ґрунтується на його концепті «абсолютного зняття», згідно з яким, все нерозумно рано чи пізно стає недійсним, тобто зникає з історії, залишається за її межами. Натомість усе розумне рано чи пізно стає дійсним, тобто матеріалізується, накопичується, ускладняється та передається на нові, «більш високі» щаблі розвитку.

Іншими словами, історія культури як розхитаний маятник рано чи пізно приходить до рівноваги, і маятник... зупиняється. Історія завершується.

Г.В.Ф. Гегель добу гармонії не відносив дуже далеко вперед, як це робили класики марксизму. Вже свою, сучасну йому державність і культуру, він вважав утіленням рівноваги і гармонії особистості й суспільства, добою зняття протиріччя між індивідуальними прагненнями і колективною доцільністю [Етика Гегеля]. Рух історії, за Гегелем, є процесом, що веде до вирішення усіх протиріч. Врешті-решт він приводить до перемоги розуму й справедливості на землі.

Тобто *модель динаміки культури Гегеля* – це не маятник, а *спіраль, яка з часом звужується і врешті-решт сходиться нанівець як воронка у воді*.

Заслугою Гегеля є те, що він подивився на маятникові рухи («заперечення») в культурі в декількох площинах, вивів модель динаміки з однієї площини, тобто ввів *стерео оптику*.

Але обмеження його моделі витікали, по-перше, з ідеї «абсолютного зняття», що виливалася в поняття абсолютного прогресу. А по-друге, суттєвим недоліком була його ідеалізація наявного стану культури германського суспільства його часу. Адже якщо Гегель пізнав абсолютну ідею, то її втілення має бути також вже наявним.

Наразі Гегель зраджує відкритому ним діалектичному методу і обмежує її дію лише минулим історії культури. Тобто Гегель будував систему, а систему треба було чимось завершити. Він і звершує свою систему пізнанням Абсолюту в межах власної філософії. Відповідно, і соціальний лад, в умовах якого ці пізнання відбулося, має в нього ідеалізовані риси.

2.3.4. Циклічні моделі Дж. Віко, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна та ін.

Кардинальним питанням культурології є питання про типи культур та їхню динамку, – пише М.В. Попович. – При цьому існує «два підходи до його вирішення»: еволюційний та цивілізаційний [42].

Цивілізаційний підхід виходить з факту неспівставності культур як зовсім різних такою мірою, що їх у принципі неможливо порівнювати або вважати виявом певних загальних закономірностей, притаманних усім культурам. Проте різні культури все ж таки мають спільну динаміку. І цією динамікою є рух від народження, через досягнення максимального розквіту і до смерті.

Циклічні теорії культури виникають в наслідок заперечення ідеї еволюції. Вони відкидають *лінійну модель динаміки культури*. Натомість пропонують *хвилеподібну*.

Також виразники цієї культурологічної теорії відмовляються від **моністичної моделі**, що намагається усі культурні процеси в різних цивілізаціях пояснювати як частину єдиної, спільної історико-культурної динаміки. Вони стверджують **модель плюралістичну**, що передбачає бачення динаміки різних культур як унікальних та, певною мірою, незалежних одна від іншої.

Засновником моделі циклічної динаміки культури в межах цивілізаційного підходу офіційно вважають італійського філософа *Дж. Віко* (1668 – 1744 рр.). Проте він сам каже, що вперше цю модель побачив у творах Геродота, який, у свою чергу, позичив її у мислителів Стародавнього Єгипту: «Єгиптяни весь час ... зводили до трьох століть»: перше було століттям богів, друге – століттям героїв, а третє – століттям людей [13].

Якщо попередники філософа зосереджували увагу на закономірностях у зміні політичних форм, то він зробив предметом дослідження динаміку культури, рушійною силою якої вважав колективну народну свідомість. Остання розглядалася як синтез народного розуму, народних волі й душі. У своїй праці «Основи Нової науки про спільну природу націй», що було написано у 1725 р., Дж. Віко культуру кожного народу розглядає як послідовну зміну трьох періодів: *божественного, героїчного та людського*.

Для першого періоду характерною є міфологічна форма розуміння людиною буття з відповідною сакралізацією природних явищ і енергій. Другий період пропонує антропоморфні образи богів. До цього періоду відноситься також формування правових норм та монархічних форм правління. Провідними суб'єктами культури постають сильні особистості: герої, пророки, правителі, мудреці. Людській добі притаманні чіткий і суворий правопорядок, інтенсивна та конкурентна господарська діяльність з акцентом на приватних інтересах. Останнє, тобто егоїстична спрямованість суспільного, економічного буття, призводить, за Дж. Віко, до морального розкладу та занепаду і смерті культури [64].

Одним з найбільш популярних виразників циклічної концепції культури є *О. Шпенглер (1880 – 1936)*. У своїй книзі з характерною назвою «Присмерки Європи» (вийшла у 1918-1922 рр.), що мала неабияку популярність, особливо на початку ХХ ст., Шпенглер, як й інші прибічники циклічної моделі, заперечує існування єдиної світової культури, єдиних закономірностей їхньої динаміки. Натомість він виокремлює сім культур, якщо йдеться про минулі століття. Це вавилонська, єгипетська, китайська, греко-римська, індійська, майя та візантійсько-арабська цивілізації (на нашу думку, візантійську і арабську культуру слід було б розглядати як окремі цивілізації).

Вивчаючи закономірності зростання та занепаду кожної з перерахованих культур, Шпенглер висуває тезу про закономірний перехід від культури до

цивілізації. Останню він бачить як фінальну стадію існування культури, загальний цикл буття якої він визначає приблизно 1500 роками.

Шпенглер пояснює свою модель динаміки культури через образ історичних «пор року». Перша із них, весняна пора – це час культурного розквіту. Далі йде період зрілості, який Шпенглеру нагадує літо та ранню осінь. Нарешті приходить час зими, який Шпенглер називає цивілізацією, тобто періодом, коли відбувається старіння, занепад та смерть [57].

Вивчаючи питання динаміки культур та відповідних спроб її змодельовати, треба звернути увагу на те, що з точки зору О. Шпенглера, кожний період підйому чи занепаду культури має чітко визначену, стабільну подовженість у часі. В динаміці політичних форм, мистецтва він виділяв періоди в 50 років. Більш масштабні періоди тривають до 300 років.

Основою динаміки культури є «пульсація життя». А життя пізнається через поняття долі, оскільки Шпенглер вважав, що саме доля культури спрямовує певним чином її розвиток і занепад.

«Культурний песимізм» «хмурих пророцтв» О. Шпенглера щодо долі Європейської культури мав його часи і має сьогодні багато підстав. Тоді це було стрімке зростання технологізованості людського буття, який Т. Суніч називає «терором техніки» [Там само]. До цього ж треба додати поширеність тоталітарних режимів, що майже повністю знецінювали людське життя. Сьогодні – це нео-тоталітаризм та відповідні тенденції у світовій політиці, руйнування природного довкілля, автоматизація виробництва, що витісняє людину з суспільно-корисного буття, моральний, духовний занепад...

Проте руйнування природного довкілля нагадало усім, що природа в нас спільна, що природа, її стан, особливо коли він порушується є тим, що єднає усі народи і культури сьогодні на землі.

Ідеї О. Шпенглера щодо закономірностей динаміки культури продовжив розробляти *Арнольд Тойнбі (1889 – 1975 рр.)*.

З його точки зору всі існуючі цивілізації проходять однаковий цикл розвитку та занепаду і загибелі (виникнення, зростання, розклад та повне виснаження, в наслідок чого наступає загибель культури). Проте кожна цивілізація є унікальною. Час її зростання і загибелі не є фатально визначеним. Все залежить від того, чи зможуть найкращі представники цієї цивілізації (культурна еліта) відкласти свої егоїстичні інтереси й згуртуватися навколо вирішення життєво важливих питань, що у своїй сукупності складають Виклик часу. Це може бути виклик природнього походження (вичерпання ресурсів, наступ моря/океану, зміна клімату тощо); може бути загроза завоювання, внутрішні гострі протиріччя тощо. Виклику протистоїть творча діяльність соціально організованої людини. Якщо на Виклик знайдеться гідна Відповідь (відповіді), суспільство отримує новий поштовх для розвитку.

Ось, наприклад, в межах архаїчної культури Стародавньої Греції відбувся Виклик, пов'язаний з тим, що декілька років поспіль був неврожай, і багато людей потрапили у боргову неволю. Оскільки неволя загрожувала більшості людей, то усе суспільство постало перед можливістю громадянської війни. Греки продемонстрували у цій ситуації не тільки свій розум, не тільки здатність зупинитися перед катастрофою, але й вміння знайти цілу низку засобів, щоб подолати ситуацію. Провідними діями були запропоновані і втілені численні відповіді у вигляді різних реформ (реформи тиранів, колонізація, реформи Солона, Лікурга та ін.), що змогли стабілізувати соціально-політичну та економічну ситуацію.

Буває занадто сильний Виклик як у формі певної зовнішньої загрози, так і з боку відсутності злагоджених, далекоглядних, гуманістичних, патріотичних дій культурної та політичної еліти. Для прикладу ми можемо узяти сучасну екологічну ситуацію, яку ще можна виправити рішучими діями, законодавчими обмеженнями, практиками помірною аскетизму тощо. Проте агресивні політики, політики-популісти, а також егоїстичні власники не хочуть приборкати свої владні та фінансові апетити...

Ще одним видатним представником циклічної культурологічної парадигми є П.О. Сорокін (1889 – 1969 рр.). Свої ідеї щодо динаміки культури він виклав у чотиритомній праці «Соціальна і культурна динаміка» та інших роботах.

Йому притаманний системний підхід, тобто певна культура для нього є щось єдине. В залежності від типу цілісності мислитель виокремлює форми культурної інтегрованості у порядку збільшення їхньої згуртованості.

Основою створення системи П. Сорокін вважає щось на кшталт світогляду (уявлення людей про реальність та її пізнання), ментальності та аксіологічного ядра культури. Він виділя

П. Сорокін виділяє наступні типи культурних систем: ідеаціональну, чуттєву/сенситивну та змішану, яку ще називає ідеалістичною.

Ідеаціональний тип культури вибудовується на системі трансцендентних істин, пов'язаних із буттям Бога. Це релігійна культура, у якій віра в Бога є найбільш надійним джерелом розуміння буття, ніж розум.

У чуттєвому типі культури домінує принцип опертя на чуттєвий досвід.

Що ж до ідеалістичного типу культури, то в ньому поєднуються два вище названих типи. Саме тому в ньому наука і релігія, віра і розум існують як взаємодоповнюючі елементи людського досвіду і знання.

П. Сорокін зазначає, що в чистому вигляді жодна з систем не існує. Йдеться лише про переважання певного типу.

У свою чергу, циклічна динаміка кожної соціокультурної системи, а також усіх її підсистем підкоряється закону трьох стадій, що становлять повний цикл.

Це такі стадії, як:

- 1) Ідеаціональна, в якій переважають гносеологічні цінності та люди реалізуються через активний процес пізнання;
- 2) Ідеальна характерна пануванням ідеології над іншими культурними елементами;

- 3) Чуттєва, основою якої є досвід переживання, культивування почуттів. На цій стадії існуючі норми і цінності стають неадекватними, заважають розвитку досвіду. Через це люди вдаряються у переживання та намагаються шукати нові цінності свого буття.

На відміну від інших представників циклічної парадигми П. Сорокін заперечує можливість єдиної універсальної моделі динаміки.

Циклічність в динаміці етно-культурних систем з точки зору впливу пасіонарних сплесків (пасіонарії – люди, які мають харизматичний вплив на інших – субпасіонарії) вивчав Л. Гумільов (1912 – 1922). За його дослідженнями в історії конкретної культури час від часу відбуваються пасіонарні сплески, які супроводжуються війнами і революціями. В цих подіях гине більша частина пасіонарного населення, після чого життя соціуму спочатку стабілізується, а потім матеріальна і духовна культура починають відновлюватися й розвиватися.

Висновки до II розділу

Однією з найстаріших в історико-культурних рефлексіях є модель занепаду/регресу. *Модель занепаду як провідної закономірності динаміки культури лежить в основі поняття про минуле як культурний взірець.* Саме таке поняття лежить в основі рухів відродження, зокрема Західноєвропейського Ренесансу. *Цінність цієї моделі полягає в тому, що вона застерігає проти порушення законів природи і моралі, проти втрати рівноваги між людиною і природою, які можуть призвести до вселенської катастрофи.* Негативний бік відповідної концепції полягає в тому, що вона тягне за собою заперечення людського індивідуалізму та творчості.

Просвітники започаткували оптимістичну, прогресистську або еволюційну модель постійного ускладнення та удосконалення усіх форм культури (окрім «віджилих», до яких представники атеїстичного просвітництва відносять релігію і церкву). *Формується образ/модель*

динаміки культури як *прямолінійного, поступального зростання, покращення, вдосконалення знарядь праці, форм правління, соціальних інститутів тощо на ґрунті розповсюдження освіти і розвитку науки*. Відповідна модель фіксує позитивні зрушення в культурі, проте абстрагується від факту культурних втрат. Вона формує оптимістичний світогляд, проте це абстрактний оптимізм, що не ґрунтується на реальних культурних процесах.

Модель прогресу зображує історико-культурний процес 1) оптимістично, 2) кумулятивно, 3) лінійно і як 4) *єдиний всесвітній процес*, в якому беруть участь усі народи та країни (тобто прогрес окремих культур є частиною культурного прогресу людства). Фактично наразі суб'єктом культуро творення виступає усе людство, а не окремий народ.

Нео-еволюціонізм використовує не однолінійну, а багатолінійну модель динаміки культури. Вони визнають існування різних рівноправних напрямків еволюції культур, відрізняють закономірності загального та окремого характеру в процесі розвитку. При цьому їх цікавлять аналогії, що можна знайти в різних культурах. Зокрема, вони виокремлюють концепт культурної домінанти. Представниками цього напрямку є Л. Уайт, Дж. Стюард, М. Харріс, Дж. Ленські та ін.

Платон запропонував циклічну модель динаміки (замкнений цикл) на матеріалі «неправильних» типів держави. Для Платона все нове в історії культури є забутим старим, що має під собою деякі підстави. Проте абсолютизація цього принципу скривлює динаміку реальної історії культури, в якій повністю ніщо і ніколи не відтворюється.

Сутністю інверсійної динаміки є такий стан, коли культуру *значною мірою виведено за межі рівноваги у бік певної «крайності», різкого порушення міри, наслідком чого буде неодмінний різкий рух у протилежному напрямку, що не затримається в межах «золотої середини», а піде до максимального відхилення від неї*.

Якщо в культурі відбувається рух в бік певної крайності, вихід за межі стабільності та рівноваги, там ми спостерігаємо хвилеподібні рухи у

протилежному напрямку. Проте, зрозуміло, що цю модель динаміки культури, яка називається *маятниковою або інверсійною*, можна застосовувати не завжди і не до всіх сфер культури. До стабільного зростання або до такого ж стабільного занепаду підходять інші моделі динаміки.

Модель відкритого циклу розвитку культури (спіраль) пропонує Г.В.Ф. Гегель на основі свого діалектичного методу. Недоліком цієї моделі є поняття *«абсолютного зняття»*, яке провокує ілюзію про те, що все позитивне в історії культури запозичується, *«знімається»* на наступних щаблях розвитку. Насправді, ми знаємо про велику кількість невідновлюваних втрат в культурі, які відбуваються через культурні повороти, війни, заколоти, революції тощо. Позитивним в моделі Гегеля є розуміння *механізму часткового повторювання*, яке ніколи не призводить до повного співпадіння нової культури з її попередніми стадіями. Також важливим є *поняття заперечення*, яке розглядається не як механічне знищення, а як форма успадкування культурного надбання.

Циклічна модель є однією з найбільш популярних у ХХ ст., проте цикл розглядається як завершений, що не повторюється. В О. Шпенглера культура перетворюється на цивілізацію, занепадає й помирає.

Цивілізаційний підхід виходить з факту неспівставності культур як зовсім різних такою мірою, що їх у принципі неможливо порівнювати або вважати виявом певних загальних закономірностей, притаманних усім культурам. Проте різні культури все ж таки мають спільну динаміку. І цією динамікою є рух від народження, через досягнення максимального розквіту і до смерті.

Циклічні теорії культури виникають в наслідок заперечення ідеї еволюції. Вони відкидають *лінійну модель динаміки культури*. Натомість пропонують *хвилеподібну*.

У кожній з названих моделей виявляється певна, дійсно притаманна культурним процесам тенденція або закономірність. Проте абсолютизація цієї закономірності, розповсюдження її на всі сфери культури та на всі часи не

тільки спрощує, але й викривляє реальну, дуже складну, суперечливу картину культурної динаміки.

Відтак ми вважаємо за доцільне використовувати усі моделі, проте лише частково, залишаючи їхні позитивні візії та відкидаючи абсолютизації певного типу динаміки.

Висновки

В результаті аналізу різних визначень поняття «культура» ми прийшли до висновку, що в контексті нашого дослідження доцільно використовувати синтетичне визначення *культури як динамічної системи, що складається із взаємодії 1) усіх форм людської діяльності, їхніх умов і результатів; 2) форм спілкування людей, соціальних, виробничих, політичних та інших відносин; 3) особливостей мислення; 4) специфічної чуттєвої культури; 5) системи панівних цінностей та 6) цінностей окремих людей.*

Важливим аспектом визначення культури та дослідження її динаміки є виявлення структури культури, найбільш загальними частинами якої є її *матеріальна та духовна сфери*. Ми прийшли до висновку, що протиставлення матеріалістичної та ідеалістичної точок зору в культурології подекуди позбавлене сенсу, оскільки ми зазвичай маємо справу із *взаємодією матеріальної і духовної культури*. Тобто культурний ідеалізм чи матеріалізм виступають абстракцією від реальних процесів динаміки.

Відповідно до соціального суб'єкта – творця культури – вирізняють *міську і сільську культуру*. Культуру окремих соціальних груп називають *субкультурою*.

Також до структури культури ми включаємо такі її *рівні* як:

1) побут (їжа та способи її приготування; одяг, житло, форми шлюбу, практики виховання дітей, транспорт тощо);

2) економіка/ форми виробництва (форми власності, форми виробництва – натуральне господарство, ремісництво, цехи, промисловість, техніка, автоматичне виробництво тощо);

- 3) моральні норми й цінності, а також моральнісну індивідуалізовану поведінку, якщо така є;
- 4) науку (теоретичну, практичну, гуманітарну, природничу);
- 5) освіту з її рівнями (початкова, вища; початкова, середня, вища);
- 6) релігію та релігійні культи;
- 7) мистецтво (види мистецтва, народне, професійне, масове, елітарне мистецтво);
- 8) ідеологію (подекуди ідеологія може посідати місце релігії);
- 9) право (усне, письмове, комбіноване, системне тощо);
- 10) філософію (окремі філософи й їхні вчення; філософські школи, гуртки, товариства, схоластична/гуманістична філософія; інституційна, академічна/ поза академічна тощо).

Центральною категорією нашої роботи є поняття *динаміки культури*, що увійшло у науковий обіг у 30-х рр. XX ст. із виходом у світ праці П. Сорокіна «Соціальна і культурна динаміка».

Поняття динаміки культури охоплює усі *зміни, рухи, процеси, трансформації, світоглядні повороти, пульсації й ритми в межах людської діяльності, її результатів, спілкування та різноманітних соціальних відносин*.

Динаміка може бути позитивною (виникнення нових технологій, теорій, стилів, жанрів мистецтва тощо) *і негативною* (спрощення, занепад, деградація, зменшення варіативності культурних форм).

Ще однією формою динаміки є *культурні повороти* (антропологічний, психологічний, онтологічний тощо) демонструють нам появу нового, іншого бачення людини та культурної реальності.

Динаміка культури є результатом дії численних *внутрішніх та зовнішніх факторів*, зокрема: 1) впливу та взаємодії різних культур та цивілізацій (при цьому можна спостерігати інтеграційні та дезінтеграційні процеси); 2) впливу та взаємодії окремих елементів у межах однієї культури; 3) певної «логіки» динамічних процесів (маятник); 4) розвитку, занепаду чи відтворенню окремих сфер культури як видів діяльності та форм спілкування (цикл); 5)

впливу результатів творчого мислення та діяльності людей на культуру та окремі її сфери (наукові відкриття, технічні знахідки, здобутки у сфері мистецтва, релігійні, філософські ідеї тощо); 6) адаптації людей до нових умов природного та соціального буття тощо.

В межах загальної динаміки культури ми пропонуємо виділяти:

I. процеси матеріальної динаміки, які ще можна назвати хронотопними

процесами, бо всі матеріальні зміни відбуваються в часі і в просторі та

II. процеси духовної динаміки.

Типи динаміки культури можна класифікувати за різними ознаками. Але в кожному конкретному випадку треба обирати одну шкалу класифікації.

По-перше, можна класифікувати типи динаміки культури за *фактором часу*. Тоді виділяються три види змін: 1) *швидкоплинні* (щоденні зміни), з яких, в результаті, складаються усі інші види – *макродинамічні й мікродинамічні*. Макродинамічні процеси за визначенням вчених тривають сто і більше років. Мікродинамічним називають ті, що спостерігаються впродовж 25 – 100 років.

За фактором якісних чи кількісних змін ми можемо виділяти культурні процеси, що описуються поняттями еволюція, революція, реформація, ренесанс, прогрес, регрес, занепад, криза, застій, інверсія, а також такими поняттями, що фіксують процеси відтворення певної культурної ситуації.

Еволюційними ми називаємо такі процеси динаміки, коли йдеться про повільні, майже непомітні кількісно-якісні зміни, які, тим не менш, призводять до певного розвитку конкретної сфери культури. Наприклад, розвиток освіти і грамотності подекуди продемонстрував свої результати в науці та техніці лише через 60-150 років.

Революційні зміни передбачають кардинальні, швидкі зміни в політиці чи науці, техніці чи побуті.

Заплановані, організовані зміни в конкретній державі та сфері культури (економіці, політиці, релігії, освіті тощо), що мають на меті вирішення певних економічних, політичних, культурних проблем і здійснюються «зверху»,

законодавчим шляхом під керівництвом очільників держави, церкви чи інших інституцій ми називаємо *реформами*.

Ренесансний тип динаміки є спробою відтворити в нових умовах культурні реалії минулого, яке розглядається в якості культурного взірця.

Що ж до *прогресивного чи регресивного типів динаміки*, то ці поняття також можна використовувати, досліджуючи динаміку культури. Проте бажано пам'ятати, що кожне з них має використовуватися локально: 1) по відношенню до конкретної сфери і 2) в межах певного часу.

Ще одним типом культурної динаміки є *інверсія*. Це поняття виражає специфічні зміни, що нагадують рух маятника від однієї крайності (культурний полюс) до іншої.

Якщо йдеться про передачу певних культурних цінностей від одного покоління до іншого через систему виховання та освіти, то використовується поняття *культурної трансмісії*. В цьому процесі сутність цінностей зберігається і змінюється одноразово. Якщо нових елементів додається більше, ніж забувається, заперечується, переосмислюється старих, такий процес називається *культурною акумуляцією*.

Під *збагаченням культури* ми розуміємо низку взаємопов'язаних між собою процесів. По-перше, йдеться про процеси *внутрішньої диференціації культури та її окремих сфер на основі збереження фундаментальних цінностей* (релігійних, етичних, естетичних, науково-раціональних, освітніх тощо).

По-друге, культура збагачується через культурні запозичення з інших культур, що існують паралельно, а також через запозичення, джерелом яких постають культури минулого.

На противагу збагаченню та акумуляції *культурним виснаженням* називають процеси, в результаті яких відкидається більше базових елементів культури, ніж додається нових.

У свою чергу, культурному занепаду може передувати *культурний застій*. Це такий стан культури, коли в суспільстві існує явна чи неявна

заборона або упередженість щодо творчої діяльності, нововведень, різноманітних реформ. *Культурний застій* може перейти в *культурну кризу*, що характеризується розривом традиційного зв'язку між базовими елементами та інститутами культури.

Однією з найстаріших в історико-культурних рефлексіях є модель занепаду/регресу. *Модель занепаду як провідної закономірності динаміки культури лежить в основі поняття про минуле як культурний взірць*. Саме таке поняття лежить в основі рухів відродження, зокрема Західноєвропейського Ренесансу. *Цінність цієї моделі полягає в тому, що вона застерігає проти порушення законів природи і моралі, проти втрати рівноваги між людиною і природою, які можуть призвести до вселенської катастрофи*. Негативний бік відповідної концепції полягає в тому, що вона тягне за собою заперечення людського індивідуалізму та творчості.

Просвітники започаткували оптимістичну, прогресистську або еволюційну модель постійного ускладнення та удосконалення усіх форм культури (окрім «віджилих», до яких представники атеїстичного просвітництва відносять релігію і церкву). *Формується образ/модель динаміки культури як **прямолінійного**, поступального зростання, покращення, вдосконалення знарядь праці, форм правління, соціальних інститутів тощо на ґрунті розповсюдження освіти і розвитку науки*. Відповідна модель фіксує позитивні зрушення в культурі, проте абстрагується від факту культурних втрат.

Модель прогресу зображує історико-культурний процес 1) оптимістично, 2) кумулятивно, 3) лінійно і як 4) *єдиний всесвітній процес*, в якому беруть участь усі народи та країни (тобто прогрес окремих культур є частиною культурного прогресу людства). Фактично наразі суб'єктом культури творення виступає усе людство, а не окремий народ.

Платон запропонував циклічну модель динаміки (замкнений цикл) на матеріалі «неправильних» типів держави.

Сутністю інверсійної динаміки є такий стан, коли культуру значною мірою виведено за межі рівноваги у бік певної «крайності», різкого порушення міри, наслідком чого буде *неодмінний різкий рух у протилежному напрямку, що не затримається в межах «золотої середини», а піде до максимального відхилення від неї.*

Модель відкритого циклу розвитку культури (спіраль) пропонує Г.В.Ф. Гегель на основі свого діалектичного методу. Недоліком цієї моделі є поняття *«абсолютного зняття»*, яке провокує ілюзію про те, що все позитивне в історії культури запозичується, *«знімається»* на наступних щаблях розвитку. Насправді, ми знаємо про велику кількість невідновлюваних втрат в культурі, які відбуваються через культурні повороти, війни, заколоти, революції тощо. Позитивним в моделі Гегеля є розуміння *механізму часткового повторювання*, яке ніколи не призводить до повного співпадіння нової культури з її попередніми стадіями. Також важливим є *поняття заперечення*, яке розглядається не як механічне знищення, а як форма успадкування культурного надбання.

Циклічна модель є однією з найбільш популярних у ХХ ст., проте цикл розглядається як завершений, що не повторюється. В О. Шпенглера культура перетворюється на цивілізацію, занепадає й помирає.

Цивілізаційний підхід виходить з факту неспівставності культур як зовсім різних такою мірою, що їх у принципі неможливо порівнювати або вважати виявом певних загальних закономірностей, притаманних усім культурам. Проте різні культури все ж таки мають спільну динаміку. І цією динамікою є рух від народження, через досягнення максимального розквіту і до смерті.

Циклічні теорії культури виникають в наслідок заперечення ідеї еволюції. Вони відкидають *лінійну модель динаміки культури. Натомість пропонують хвилеподібну.*

У кожній з названих моделей виявляється певна, дійсно притаманна культурним процесам тенденція або закономірність. Проте абсолютизація цієї

закономірності, розповсюдження її на всі сфери культури та на всі часи не тільки спрощує, але й викривляє реальну, дуже складну, суперечливу картину культурної динаміки.

Відтак ми вважаємо за доцільне використовувати усі моделі, проте лише частково, залишаючи їхні позитивні візії та відкидаючи абсолютизації певного типу динаміки.

Література

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2001.
2. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
3. Багатозначність поняття культури. URL:
<https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10204/> (дата звернення – 3.02.25).
4. Бергсон А. Сміх. Нарис про значення комічного / Пер. з фр. – К.: Основи, 1994. – 165 с.
5. Белякова О.С. Сутність поняття культура. URL:
http://www.rusnauka.com/23_D_2009/Pedagogica/49732.doc.htm (дата звернення – 18.05 2025).
6. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: 1994.
7. Вебер М. Соціальні причини занепаду античної культури. URL:
<http://litopys.org.ua/weber/wbs01.htm> (дата звернення – 4.06 2025).
8. Вовк Віктор. Маятник цінностей у США хитнуло в інший бік – точка рівноваги позаду. URL.: <https://gazeta.ua/blog/62963/mayatnik-cinnostej-u-ssa-hitnulo-v-inshij-bik-tochka-rivnovagi-pozadu> (дата звернення – 13.06 2025).
9. Все нове – це добре забуте старе або чому мода циклічна. URL:
<https://gossip-ua.com/fashion/2240-vse-nove-ce-dobre-zabute-stare-abo-chomu-moda-ciklchna.html> (дата звернення – 6.06 2025).
10. Галушко М. Динаміка трансформації повсякденних форм у культурі постмодерну. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/c0f1f6f0-437c-4e65-b5b3-4c7d45c3d152/content> (дата звернення – 18.05 2025).
11. Гатальська С.М. Філософія культури.
http://pidruchniki.ws/15840720/filosofiya/filosofiya_kulturi_-_gatalaska_cm
12. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. К.: Основи, 2004.
13. Геродот. Історія.

14. Герчанівська П.Е. Тотожність та відмінність культурологічних та антропологічних шкіл. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. № 2. 2019. С.3 – 7.
15. Гесіод. Роботи і дні. Перекладач: Володимир Свідзінський. Джерело: 3 книги: Золоте руно. 3 античної поезії: Збірка. К.: Веселка, 1985. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books-zl/printoutof.php?id=145&bookid=0> (дата звернення – 1.06 2025).
16. Головаха Є. Демократія чи авторитаризм: який вибір найвірогідніший для України сьогодні та в оглядній перспективі. *Політичний портрет України*, 1996. 17, 37–45.
17. Горбач В. Політичний закон маятника. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/11/23/4515610/> (дата звернення – 8.06.2025)
18. Грица С. Парадокси сучасної культури (динаміка взаємодії колективно-індивідуального та індивідуально-колективного). URL: <http://musical-art.knukim.edu.ua/article/view/258151> (дата звернення – 18.05 2025).
19. Гриценко В.С. Людина і Всесвіт у культурологічній аргументації // Практична філософія. — 2004, № 1.
20. Даниленко В. Динаміка змін етнічної структури українського суспільства в 1950–1960-х рр. / Даниленко Віктор // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2012. № 17. С. 73-84. URL:: http://resource.history.org.ua/publ/xxx_2012_17_73 (дата звернення – 18.05 2025).
21. Динаміка культури. URL: <https://studfile.net/preview/1852752/page:5/> (дата звернення – 18.05 2025).
22. Ідея прогресу та моделі розгортання історичного процесу. URL: <https://studfile.net/preview/20804183/page:22/> (дата звернення – 23 липня 2025).
23. Еволюціоністські теорії культурного розвитку

- http://megalib.com.ua/content/6800_31_Evolucionistski_teorii_kyltyrnogo_rozvitky.html] (дата звернення – 14.06.2025).
- 24.Зязюн І., Закович М.М., Семашко В. Морфологія і динаміка культури // Культурологія: українська та зарубіжна культура : Навчальний посібник, 2007. Київ: Знання. 567 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4274.html> (дата звернення – 19.05.2025).
 - 25.Історія світової культури: Навч. посібник / Левчук Л.Т., Панченко В.І., Гриценко В.С., Єфіменко В.В., Лосєв І.В., Шинкаренко О.В. – К.: Либідь, 1994.
 - 26.Коваленко Є.Я. У кругообігу добра і зла: управлінське мистецтво Ніколо Макіавеллі // Культура і сучасність. - 2018. - № 2. - С. 3-10. URL.: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Kis_2018_2_3 (дата звернення – 7.06.2025)
 - 27.Козловський П. Постмодерна культура / Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. – К., 1996.
 - 28.Концепція динаміки культури О. Шпенглера. URL: <http://ibib.ltd.ua/kontseptsiya-dinamiki-kulturyi-23984.html> (дата звернення – 5.06 2025).
 - 29.Кримський С.Б. Діяльність та культура / Магістеріум. 2003. – Вип.12. Культурологія. – С.4-8.
 - 30.Кримський С.Б. Зробити виклики історії менш грізними // Українська культура. – 2004. – № 1. – С. 6 –7.
 - 31.Культурна статика та динаміка. URL: <https://buklib.net/books/24504/>
 - 32.Кун Томас. Структура наукових революцій. К.: Port-Royal, 2001. 228 с.
 - 33.Луговська А. Динаміка становлення мистецьких інституцій Львова періоду незалежності. *Науковий журнал ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА. АКТУАЛЬНІ*

- ПРОБЛЕМИ*, (18(1), 2022. 87–95. [https://doi.org/10.31500/1992-5514.18\(1\).2022.260430](https://doi.org/10.31500/1992-5514.18(1).2022.260430) (дата звернення – 18.05 2025).
- 34.Маркс К. До критики політичної економії: Передмова // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2-е вид. – Т. 13. – К., 1959.
- 35.Мацієвський Ю.В. Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні. URL:
https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/1118/1/matsiyevsky_111215.pdf
(дата звернення – 8.06.2025).
- 36.Никифоренко Н.О., Никифоренко А.Р. Становлення еволюціоністської парадигми в соціогуманітаристиці. Габітус. 2019. № 8. С. 7–11. URL:
<http://habitus.od.ua/journals/2019/8-2019/8-2019.pdf>
- 37.Овчиннікова А.П. Філософські підходи до поняття динаміки культури. URL:
<https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/566f6631-9628-458c-9649-75fd5c0e35e0/content> (дата звернення – 18.05 2025).
- 38.Павленко Д. Динаміка сучасних соціальних медіа в Україні в контексті підтримки інформаційної безпеки. URL:
https://nbuviap.gov.ua/images/e_biblioteka/naukovi_resursi/Socialni%20komunikacii/Pavlenko%20D.%20Dinamika%20sucasnih%20socialnih%20media.pdf
(дата звернення – 18.05 2025).
- 39.Парахонський Б.О. Методологічні аспекти культурології. URL:
<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/79bbd47a-3bb1-423f-aec6-7b64b3719c73/content> (дата звернення – 23 липня 2025 р.)
- 40.Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. - К.: Основи, 2000. - 355 с.
URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat08.htm> (дата звернення – 7.06.25).
- 41.Позняк Хоменко Н. Закон маятника. URL:
<https://www.umoloda.kiev.ua/number/2725/180/95390/> (дата звернення – 8.06.25).
- 42.Попович М.В. Культура. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН

- Випуск перший. Динаміка культурологічних процесів в Україні. Збірник наукових праць. Інститут культурології НАМ України, 2010. 232 с. URL: <https://icr.org.ua/vydannya/knygy/samoorganizatsiya-j-dynamika-kultury-ta-yih-osoblyvosti-v-ukrayini-vypusk-pershij-dynamika-kulturologichnyh-protseviv-v-ukrayini/> (дата звернення – 18.05 2025).
53. Сенека Л.А. Моральні листи до Луцілія. Переклад А. Содомори. – К.: Основи, 1999.
54. Типи політичних систем. URL: https://studies.in.ua/polit-sistem_srminar/509-tipi-poltichnih-sistem.html (дата звернення – 8.06.25).
55. Ткач О. Згортання демократії як небезпека повернення до авторитаризму // Political Studies. № 2. 2021. URL.: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/Tkach.pdf> (дата звернення – 8.06.2025).
56. Тойнбі А. Дослідження історії. У 2-х томах. – К.: Основи, 1995.
57. Томіслав Суніч: Освальд Шпенглер та історія як доля. URL: <https://plomin.club/tomislav-sunic-oswald-spengler/> (дата звернення – 20.07.2025).
58. Трач Ю. Динаміка сучасної культури: наукова і техніко-технологічна детермінація: монографія. Київ: Ліра – К, 2021.
59. Улюра Ганна. Маятник хитнуло: підсумки літературного 2018 року. URL: <https://starylev.com.ua/news/mayatnyk-hytnulo-pidsumky-literaturnogo-2018-roku?srsId=AfmBOorCvUM7IE6R XMZfbCqq5h3AOCjRmOMGVQTLX34f1R8JwCOyZh4Y> (дата звернення – 13.06.2025).
60. Фройд З. Невдоволення культурою. Про психоаналіз. Психоаналітичні етюди. – К., 2022.
61. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. 288 с.
62. Характеристика основних типологічних моделей культури. URL: <https://studfile.net/preview/7117303/page:20/> (дата звернення – 5.06 2025).

63. Цивілізаційний розвиток людства / С.Б. Кримський, Ю.В. Павленко. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.
64. Цикли Дж. Віко і взаємозв'язок їх складових. URL:
https://stud.com.ua/11870/kulturologiya/tsikli_viko_vzayemozvyazok_skladovih
(дата звернення – 14.06.2025)
65. Черніков Віктор. Стабільний емоційний фон і емоційний маятник
<https://regnews.com.ua/interesting/%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%91%D0%86%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%98%D0%99-/> (дата звернення – 8.06.2025).
66. Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні. – Київ: Арій, 1992.
67. Шпенглер О.
68. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання. – К.: Основи, 2001.
69. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме. – Львів : Астролябія, 2018.
70. Янушевич, І. А. Динаміка цінностей і сучасні концепції філософії культури / І.А. Янушевич, Д.Е. Сарафанюк // Культура та мистецтво: сучасні тенденції та перспективи : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 4 черв. 2020 р. / Міжнарод. гуманітар. ун-т. - Одеса, 2020. - С. 110-114.
71. Ящук Т.І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2004.
72. Apple під прицілом критики: які рішення компанії обурили фанатів.
<https://groshi.novyny.pro/news/ekonomika/apple-pid-pricilom-kritiki-yakirishennya-kompaniji-oburili-fanativ-10364.html> (дата звернення – 19.05.2025).
73. Bergson.
74. Tomas S. Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions. 2nd ed., 1970.

Методичний додаток 1.**Конспект лекції****Предмет курсу «Філософія та культурологія». Основні культурологічні концепції про динаміку культури**

Дисципліна: Філософія та культурологія

Освітньо-кваліфікаційний рівень: «Бакалавр»

Викладач – Кручиніні П.О.

У курсі «Філософії та культурології» є вступна лекція, що розкриває питання предмету курсу. Перші два питання цієї лекції присвячено предмету філософії та її структурі, а третє – предмету культурології та провідним культурологічним концепціям. Відповідно, матеріал нашої магістерської роботи може бути застосовано в цій лекції, зокрема у третьому її питанні. Тому саме третє питання цього конспекту буде більш докладним.

Тема: Предмет курсу «Філософія та культурологія». Основні культурологічні концепції про динаміку культури

Мета – ознайомити здобувачів із основами курсу «Філософія та культурологія», зокрема розкрити зміст основних концепцій культури в аспекті їхнього розуміння динаміки цивілізацій. Виявити пізнавальний, науковий, прогностичний аспекти питання динаміки культури.

Додаткові матеріали – схеми та ілюстрації.

Технічні засоби – ноутбук, презентація, посилання на сайти.

Ключові слова: предмет філософії, предмет культурології, динаміка культури.

План

1. Предмет філософії в історії філософії.
2. Структура філософського знання.

3. Основні культурологічні концепції про динаміку культури

Конспект лекції:

1. В першому питанні розкриваються зміни предмету філософії від античності до сучасного філософського дискурсу. Зокрема розповідається про етапи розвитку античної філософії, яка від онтологічного дискурсу перейшла до вивчення антропології («антропологічний поворот») в контексті соціальної філософії, а потім, в добу еллінізму здійснила «психологічний поворот», тобто предметом філософії став внутрішній віт людини, її душа. В добу середньовіччя предметом філософії стає релігійна онтологія та антропологія. В Новий час на перше місце висувуються проблеми пізнання і методів істинного пізнання («гносеологічний поворот») тощо. Відповідно робиться висновок про те, що предмет філософії постійно змінюється в залежності від змін у світогляді тої чи іншої доби. *А філософія визначається як теорія світогляду.*

2. В структурі філософії виділяються 1) вчення про світ, буття (онтологія); 2) вчення про людину (антропологія); 3) вчення про пізнання (гносеологія або епістемологія); 4) вчення про суспільство (соціальна філософія, соціологія); 5) вчення про форми правильного мислення (логіка); 6) філософія культури або культурологія; 7) вчення про цінності (аксіологія) тощо. *Аксіологія*, у свою чергу, вивчає *етичні* (добро, зло, справедливість, несправедливість, любов, ненависть, сенс життя тощо) цінності; *естетичні* (прекрасне, потворне, трагічне, комічне, високе, низьке) цінності та *релігійні* (Любов, віра, надія, благодать, молитва, душевний мир тощо).

3. Мислителі завжди хотіли зрозуміти закономірності змін, що відбуваються в культурі. Однією з найстаріших культурологічних теорій, що цікавилася цим питанням є концепція занепаду/регресу культури. *Модель занепаду як провідної закономірності динаміки культури лежить в основі поняття про минуле як культурний взірець. Цінність цієї моделі полягає в тому, що вона застерігає проти порушення законів природи і моралі, проти*

втрати рівноваги між людиною і природою, які можуть призвести до вселенської катастрофи.

Просвітники започаткували оптимістичну, прогресистську або еволюційну модель постійного ускладнення та удосконалення усіх форм культури (окрім «віджилих», до яких представники атеїстичного просвітництва відносять релігію і церкву). *Формується образ/модель динаміки культури як **прямолінійного**, поступального зростання, покращення, вдосконалення знарядь праці, форм правління, соціальних інститутів тощо на ґрунті розповсюдження освіти і розвитку науки.* Відповідна модель фіксує позитивні зрушення в культурі, проте абстрагується від факту культурних втрат. Вона формує оптимістичний світогляд, проте це абстрактний оптимізм, що не ґрунтується на реальних культурних процесах.

Платон запропонував циклічну модель динаміки (замкнений цикл) на матеріалі «неправильних» типів держави. Для Платона все нове в історії культури є забутим старим, що має під собою деякі підстави. Проте абсолютизація цього принципу скривлює динаміку реальної історії культури, в якій повністю ніщо і ніколи не відтворюється.

Якщо в культурі відбувається рух в бік певної крайності, вихід за межі стабільності та рівноваги, там ми спостерігаємо хвилеподібні рухи у протилежному напрямку. Проте, зрозуміло, що цю модель динаміки культури, яка називається *маятниковою або інверсійною*, можна застосовувати не завжди і не до всіх сфер культури. До стабільного зростання або до такого ж стабільного занепаду підходять інші моделі динаміки.

Модель відкритого циклу розвитку культури (спіраль) пропонує Г.В.Ф. Гегель на основі свого діалектичного методу. Недоліком цієї моделі є поняття *«абсолютного зняття»*, яке провокує ілюзію про те, що все позитивне в історії культури запозичується, «знімається» на наступних щаблях розвитку. Насправді, ми знаємо про велику кількість невідновлюваних втрат в культурі, які відбуваються через культурні повороти, війни, заколоти, революції тощо. Позитивним у моделі Гегеля є розуміння *механізму часткового*

повторювання, яке ніколи не призводить до повного співпадіння нової культури з її попередніми стадіями. Також важливим є *поняття заперечення*, яке розглядається не як механічне знищення, а як форма успадкування культурного надбання.

Цивілізаційний підхід виходить з факту неспівставності культур як зовсім різних такою мірою, що їх у принципі неможливо порівнювати або вважати виявом певних загальних закономірностей, притаманних усім культурам. Проте різні культури все ж таки мають спільну динаміку. І цією динамікою є рух від народження, через досягнення максимального розквіту і до смерті. Циклічні теорії культури виникають в наслідок заперечення ідеї еволюції. Вони відкидають *лінійну модель динаміки культури*. *Натомість пропонують хвилеподібну*.

Наприкінці лекції робиться висновок про те, що у кожній з названих моделей культури виявляється певна, дійсно притаманна культурним процесам, тенденція або закономірність. Проте абсолютизація цієї закономірності, розповсюдження її на всі сфери культури та на всі часи не тільки спрощує, але й викривляє реальну, дуже складну й суперечливу картину культурної динаміки.

Література

Основна:

Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія. К.: Видавництво «Право», 2023. 424 с.

Гатальська С.М. Філософія культури.

http://pidruchniki.ws/15840720/filosofiya/filosofiya_kulturi_-_gatalaska_cm

Зязюн І., Закович М.М., Семашко В. Морфологія і динаміка культури // Культурологія: українська та зарубіжна культура : Навчальний посібник, 2007. Київ: Знання. 567 с.

Анотація

У магістерській роботі розкривається поняття динаміки культури, що, на думку авторки, охоплює усі процеси, трансформації, світоглядні повороти, пульсації в межах людської життєдіяльності. Авторка експлікує методологічні практики вивчення багатоаспектного феномену динаміки культури через аналіз категорії культури, дослідження структури культури, а також провідних понять теми (фактори динаміки культури, форми й типи динаміки). За фактом якісних чи кількісних змін виділяються культурні процеси, що описуються такими моделями динаміки, як еволюція, революція, реформація, ренесанс, прогрес, регрес, занепад, криза, застій, інверсія тощо. Також в роботі здійснюється компаративний аналіз методологічних можливостей та недоліків різних моделей динаміки в межах основних культурологічних парадигм.

Ключові поняття: *теорії культурної динаміки, моделі культурної динаміки, еволюція, революція, прогрес, регрес культури, культурний застій, інверсія.*

Annotation

The master's work reveals the concept of the dynamics of culture, which, in the author's opinion, embraces all processes, transformations, bright turns, pulsations between human life. The author exploits methodological practices of studying the richly dimensional phenomenon of cultural dynamics through the analysis of the category of culture, researching the structure of culture, as well as the main ones to understand (factors of cultural dynamics, forms and types of dynamics). Behind the fact of clear and large changes one can see cultural processes that are described by such dynamic models as evolution, revolution, reformation, renaissance, progress, regression, recession, crisis, stagnation, inversion etc. The work also includes a comparative analysis of methodological possibilities and a few different models of dynamics between the main cultural paradigms.

Keywords: *theories of cultural dynamics, models of cultural dynamics, evolution, revolution, progress, cultural regression, cultural stagnation, inversion.*